

Ю. М. АЛЕКСЕЄВ, А. Г. ВЕРТЕГЕЛ, О. О. КАЗАКОВ

ВСЕСВІТНЯ

ІСТОРІЯ

ВИДАВНИЦТВО "КАРАВЕЛА"

Алексєєв Ю. М., Вертегел А. Г., Казаков О. О.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

За редакцією доктора історичних наук,
професора Ю. М. Алексєєва

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ «Каравела» 2006

УДК 94(477) (075.4)
ББК 63.3(0)я73
А47

Гриф надано
Міністерством освіти та науки України
(лист № 14/8.2-2231 від 13.10.2005 р.)

Рецензенти:

Науко В. І. — доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України
Яровий В. І. — доктор історичних наук, професор
Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка

Алексєєв Ю. М., Вертегел А. Г., Казаков О. О.
А47 **Всесвітня історія: Навч. посібник.** — К.: Каравела, 2006. —
240 с.

ISBN 966-8019-54-7

У посібнику висвітлюються вузлові питання курсу всесвітньої історії найважливіші ключові питання всесвітньої історії у відповідності з програмою вступних випробувань до вищих навчальних закладів України. Авторський колектив намагався узагальнити досвід проведення вступних випробувань у ВНЗ України, експерименту по зовнішньому тестуванню, проаналізувати типові помилки абітурієнтів. Запропоновані методичні поради по самостійному вивченню матеріалу, запитання для самоперевірки та самоконтролю. Посібник адресовано абітурієнтам та старшокласникам загальноосвітніх шкіл.

УДК 94(477) (075.4)
ББК 63.3(0)я73

ISBN 966-8019-54-7

© Алексєєв Ю. М., Вертегел А. Г.,
Казаков О. О., 2006
© Видавництво «Каравела», 2006

Зміст

Передмова	5
 Розділ I. Світ на межі XIX-XX ст.	
1.1. Основні тенденції економічного та соціально-політичного розвитку світу на межі XIX-XX ст. (Завершення формування індустріального суспільства в провідних країнах світу).....	7
1.1.1. Великобританія в 1870-1914 рр.....	10
1.1.2. Німецька імперія в 1871-1914 рр.....	13
1.1.3. Франція 1871-1914 рр.....	16
1.1.4. Сполучені Штати Америки в 1877-1914 рр.....	19
1.1.5. Японія 1867-1914 рр.....	23
1.2. Російська імперія в другій половині XIX — на початку XX ст.....	26
1.3. Країни Центральної і Південно-Східної Європи напередодні Першої світової війни.....	35
1.4. Міжнародні відносини наприкінці XIX на початку XX ст.....	38
1.5. Міжнародний робітничий та соціалістичний рух у другій половині XIX — на початку XX ст.....	42
1.6. Національно-визвольна боротьба народів світу наприкінці XIX — на початку XX ст.....	45
1.7. Перша світова війна 1914-1918 рр.....	52
 Розділ II. Міжвоєнний період (1918-1939 рр.). Друга світова війна	
2.1. Революційні події в Європі 1917-1919 рр.....	60
2.1.1. Лютнева революція в Російській імперії. Політичний розвиток Росії у березні-липні 1917 р.....	60
2.1.2. Революція у Німеччині. Встановлення Веймарської республіки.....	63
2.1.3. Революція в Угорщині та Словаччині.....	66
2.2. Міжнародні відносини у 1918-1939 рр.....	68
2.3. Основні тенденції соціально-економічного і політичного розвитку країн Західної Європи та Північної Америки (1918—1939 рр.).....	79
2.3.1. США в 1918-1939 рр.....	81
2.3.2. Великобританія 1918-1939 рр.....	84
2.3.3. Франція в 1918-1939 рр.....	87

4	
2.3.4.	Німеччина в 1919-1939 рр..... 89
2.3.5.	Італія в 1918-1939 рр..... 93
2.3.6.	Іспанія в 1918-1939 рр..... 95
2.3.7.	Японія в 1918-1939 рр..... 97
2.4.	Радянська Росія в 1917-1920 рр. Утворення СРСР СРСР у 20-х-30 рр..... 99
2.5.	Слов'янські країни Центральної та Східної Європи (1918-1939 рр.)..... 108
2.6.	Країни Азії: Китай та Індія..... 115
2.7.	Друга світова війна 1939-1945 рр..... 119
Розділ III. Світ після Другої світової війни	
3.1.	Основні тенденції розвитку світу в повоєнний період..... 138
3.2.	Міжнародні відносини у другій половині XX ст..... 147
3.3.	Сполучені Штати Америки у другій половині XX ст..... 157
3.4.	Провідні країни Західної Європи та Японія..... 163
3.4.1.	Великобританія після Другої світової війни..... 163
3.4.2.	Франція..... 167
3.4.3.	Німеччина..... 174
3.4.4.	Японія..... 180
3.5.	СРСР у 1945-1991 рр..... 184
3.5.1.	СРСР у повоєнний період..... 184
3.5.2.	Політичний і соціально-економічний розвиток СРСР у другій половині 50-х — першій половині 60-х рр..... 187
3.5.3.	СРСР у середині 60-х - першій половині 80-х рр..... 189
3.5.4.	СРСР у другій половині 80-х - на початку 90-х рр. та його розпад. Утворення Співдружності Незалежних Держав..... 190
3.6.	Країни Центральної та Південно-Східної Європи у другій половині XX ст..... 194
3.7.	Країни Азії, Африки та Латинської Америки у другій половині XX ст..... 200
	Хронологія..... 211
	Список літератури..... 240

Розділ І. СВІТ НА МЕЖІ ХІХ-ХХ СТ.

1.1. Основні тенденції економічного та соціально-політичного розвитку світу на межі ХІХ-ХХ ст. (Завершення формування індустріального суспільства в провідних країнах світу)

Період від 70-х рр. ХІХ ст. до початку ХХ ст. характеризується значними економічними та соціально-політичними змінами. Найхарактернішою рисою економічного життя провідних європейських країн (Німеччини, Великобританії, Франції), США та Японії стало формування індустріального суспільства. Перш за все це означало створення такої структури господарства, за якої частка промислового виробництва перевищувала б частку сільськогосподарського виробництва. З 1871 р. до 1913 р. населення світу зросло з 1,3 млрд до 1,7 млрд осіб. Світове промислове виробництво зросло більше ніж утричі, продуктивність праці підвищилася на 40%, а обсяг світової торгівлі майже вчетверо. Неухильно розширювалося виробництво, все ширше використовувалися науково-технічні відкриття та досягнення, з'явилися нові матеріали, галузі промисловості, види транспорту і зв'язку. Лише за останні 30 років ХІХ ст. продукція добувної промисловості збільшилася в 4 рази, видобування нафти в 25 рази, виплавка сталі — в 56 рази, продукція переробної промисловості потроїлася. Протяжність залізниць зросла в 4 рази, вантажопідйомність парових суден — в 7 разів. Світ, незважаючи на різноманітність укладів, являв собою єдину систему господарювання.

Формування індустріального суспільства супроводжувалося процесами урбанізації та пролетаризації суспільства, подальшим соціальним розшаруванням. Використання найманої праці охопило всі галузі господарювання, а чисельність світового пролетаріату в 1914 р. перевищувала 70 млн осіб.

Відбувався прискорений процес концентрації виробництва та капіталу. Для нагромадження велетенських засобів, необхідних для діяльності підприємств-гігантів, були створені акціонерні товариства, ощадні каси тощо. Вони були пов'язані з банками.

Епоха вільної конкуренції в розвитку капіталізму змінюється наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. новою стадією — стадією монополістичного капіталізму. Її називають також імперіалізмом.

Перша ознака цієї стадії — утворення монополій.

Оскільки відбувалося неухильне розширення виробництва, а внутрішній ринок при цьому розширювався попитом, то утворюються монополійні об'єднання — великі господарські об'єднання, що контролювали ринок збуту товарів, зосереджуючи у своїх руках фінансові, матеріальні ресурси та науковий потенціал. Основними видами монополій на той час були картелі — об'єднання кількох підприємств однієї галузі, учасники якого укладають угоду щодо розподілу ринків збуту й цін і зберігають свою власність на засоби виробництва і продукцію. Виникають також трести, синдикати, концерни — об'єднання, що були позбавлені комерційної самостійності, мали єдине керівництво і єдину норму прибутку. У Німеччині переважали картелі і синдикати, у США — трести і концерни, у Росії — синдикати.

Друга ознака — злиття банківського капіталу з промисловим і утворення фінансової олігархії.

Формування індустріального суспільства змінило роль банків, які з посередників перетворилися на монополістів, що розпоряджаються майже всіма грошовими капіталами, частиною засобів виробництва і джерелами сировини. Великі банки не тільки поглинали дрібні, а й підпорядковували їх, включали до «своєї» групи шляхом «участі» в їхньому капіталові, скуповування чи обміну акцій. Так виникав фінансовий капітал з могутньою верхівкою, що відігравав важливу роль не лише в економічному, а й у політичному житті суспільства, підпорядковуючи собі весь державний апарат.

Третя ознака — різке збільшення вивозу капіталу.

Для машинного виробництва XIX ст. з пануванням вільної конкуренції характерним був вивіз товарів. А для індустріального суспільства з пануванням монополістичного виробництва характерним стає вивіз капіталу. Розвинуті капіталістичні держави експортують капітал у ті країни, де бракувало власних коштів, а ціни на землю, сировину, робочу силу були значно дешевшими. Частіше всього це були колонії або напівколонії. Разом з тим капітал вивозився і до держав «середнього» рівня розвитку, зокрема Росії. Лише за перші 13 років XX ст. капіталовкладення провідних держав зросли вдвічі. Наприклад, у 1914 р. у Росії в руках західних держав зосереджувалася 1/3 акціонерного капіталу, 3/4 металургійної, вугільної промисловості, 1/2 видобутку нафти і т.д. Вивіз

Розділ. / Світ на межі XIX-XX ст.

капіталу відзначався нерівномірністю. Чільне місце в цьому процесі належить Великобританії. Завдяки цьому вперше створюється світова система господарювання і світовий ринок.

Четверта ознака — економічний поділ світу між союзами капіталістів.

На світових ринках починає панувати вузьке коло міжнародних монополій і транснаціональних корпорацій, які розподілили між собою світові ринки збуту й виробництва товарів, контролюють певні «сфери впливу» тощо. Між кількома монополіями паймогутніших промислових держав були розподілені: світовий ринок нафтопродуктів, цинку, рейкового виробництва, торговельного судноплавства. Цей поділ відбувався у напруженій боротьбі, не завжди відповідав тому територіальному поділові, що вийшов склався між провідними державами.

П'ята ознака — територіальний поділ світу між найбільшим імперіалістичними державами.

Зростаючий попит на сировину, пошуки нових ринків збуту товарів, гонитва за надприбутками прискорили захоплення Великобританією, Німеччиною, Францією та іншими державами коло шальних територій. Майже всі держави Азії, Африки та Латинської (ї) Америки, що не змогли протистояти колонізаторам, потрапили під їхній контроль, перетворившись на колонії та напівколонії. ^них імперіалістичні держави захопили провідні позиції в економіці, нав'язали нерівноправні договори, кабальні позики, встановили контроль за торгівлею і фінансами. Цілі народи були штучно роз'єднані. На кінець XIX ст. територіальний поділ світу був завершений. Розпочалася боротьба за його перерозподіл, що призвело до низки воєнних конфліктів. Співвідношення сил між наймогутнішими імперіалістичними державами на початку XX ст. увійшло в суперечність з територіальним поділом світу кінця XIX ст.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. завершилося становлення індустріального суспільства в країнах Західної Європи та Північної Америки. Ці країни утворили зону прискореного економічного розвитку, тоді як країни Південно-Східної Європи, включаючи і Росію, а в Азії — Японію, склали зону розвитку країн, що наздоганяли передові індустріальні держави.

Монополістичний капіталізм уперше було ретельно досліджено у книзі англійського економіста Гобсона «Імперіалізм»

(1902 р.). У 1910 р. у Відні було надруковано дослідження австрійського вченого та політика Р. Гільфердінга «Фінансовий капітал». Наукове значення має дослідження В.І. Леніна «Імперіалізм як найважливіша стадія капіталізму», хоч частина ленінських положень і оцінок виявилися сьогодні помилковими.

1.1.1. Великобританія в 1870-1914 рр.

Економічний розвиток. Упродовж 1870-1914 рр. Великобританія втратила світову промислову монополію. Темпи промислового розвитку продовжували зростати, але за цим показником вона поступалася США і Німеччині. Щорічний приріст промислового виробництва у Великобританії становив 2,1%, у США — 4,2%, Німеччині — 4,1%. Замість третини світової індустріальної продукції на початку XX ст. на Великобританію припадала лише сьома частина. На початку 80-х рр. XIX ст. її обігнали США, а на початку XX ст. — Німеччина. Пояснювалося це передусім технічною відсталістю. У британській індустрії значну питому вагу мали застарілі у технічному відношенні галузі промисловості — текстильна і суднобудівна. США та Німеччина використовували для оснащення своїх підприємств найновіші технічні досягнення, запроваджували новітні технології, мали високу продуктивність праці, що робило їх товари більш конкурентними відносно британських на світовому ринку. Процес концентрації виробництва і капіталу також відставав від США і Німеччини.

Аграрний сектор британської економіки вже не міг задовольнити потреби країни в продуктах харчування. Тому левова частка сільськогосподарської продукції імпортувалася з інших країн. Британські промисловці були тісно пов'язані з колоніальним ринком і тому надавали перевагу вкладанню коштів не у власну економіку, а за кордон. Уже на початку XX ст. загальна сума вивезеного капіталу перевищувала 2 млрд фунтів стерлінгів, а в 1914 р. — 4 млрд. Це впливало на скорочення темпів промислового розвитку Великобританії.

Однак Великобританія ще залишалася індустріальним гігантом, що входив у трійку наймогутніших держав світу. Її торговельний флот залишався світовим перевізником, вона мала наймогутніший військово-морський флот. Англійський фунт стерлінгів залишався світовою розрахунковою валютою, а Лондон — світовим торговим і фінансовим центром. У 1900 р. Великобританія

Розділ. I. Світ на межі XIX-XX ст.

видобувала 30% світового вугілля, виплавляла 20% світового виробництва чавуну. П'ять найбільших англійських банків контролювали фінанси світу. Збереженню міцних економічних позицій сприяли величезні колоніальні володіння загальною площею понад 33 млн км² з населенням 400 млн осіб (1914 р.).

Політичне становище. У Великобританії продовжувала існувати конституційна монархія, парламентський устрій з двома політичними партіями — Ліберальною на чолі з У. Б. Гладстоном і Консервативною І. В. Дізраелі на чолі. Ядро останньої становила велика буржуазія, крім того вони також представляли інтереси великих землевласників. Намагаючись залучити масового виборця, ліберали здійснювали соціальні реформи; консерватори основну увагу приділяли зовнішній політиці, інколи вдаючись до обмеженого соціального реформування. Розбіжності між партіями зводилися до різних засобів, форм і строків вирішення державних справ. Ліберальні уряди Гладстона провели реформу фінансування початкової школи, державної служби, а також парламентську реформу — вибори стали таємними, було розширено коло виборців (1884 р.). Консерватори провели реформи трудового законодавства, заборонили працю дітей віком до 10 років тощо. Обидві партії здійснювали активну колоніальну політику — велися війни в Афганістані, Судані, бурських республіках, було захоплено Суецький канал, Єгипет, Бірму, Кіпр, Судан, Уганду.

Серед внутрішніх проблем найголовнішою була ірландська. В 1880 р. ліберальний уряд Гладстона розробив проект закону про гомруль — надання автономії Ірландії в межах Британської імперії. Ця реформа не була здійснена. Уряд пішов у відставку, а серед лібералів відбувся розкол. У 1912-1914 рр. ірландське питання знову виступило. Чергова спроба лібералів запровадити гомруль зазнала невдачі. Особливо напруженою стала ситуація в Північній Ірландії (Ульстері), де в будь-який момент могла спалахнути громадянська війна між ірландцями-католиками й англійцями-протестантами.

Монополізація виробництва призводила до посилення експлуатації робітників і загострення соціальних проблем. Організатором руху робітників за поліпшення їхнього економічного становища були професійні тред-юніони, що об'єднували понад 1,5 млн робітників. Поряд з ними почали формуватися тред-юніони некваліфікованих робітників — «новий юніонізм». У 1893 р. утворилася Робітничая партія, яка виступала за обрання до парламенту представників робітничого

Розділ. I. Світ на межі XIX-XX ст.

Правлячі династії:

Ганноверська династія

1837-1901 - Вікторія

Саксен-Кобург-Гогенська та Віндзорські династії

1901-1910 - Едуард УІ

1910-1936 - Георг V

II. Прем'єр-міністри Великобританії:

1868-1874 - У Гладстон (ліберал)

1874-1880 — Б. Дізраелі (консерватор)

1880-1885 - У Гладстон (ліберал)

1885-1886 — Р. Солсбері (консерватор)

1886 — У Гладстон (ліберал)

1886-1892 — Р. Солсбері (консерватор)

1892-1894 - У Гладстон (ліберал)

1894-1895 - А. Розбері (ліберал)

1895-1902 — Р. Солсбері (консерватор)

1902-1905 — А. Бальфур (консерватор)

1905-1908 — Г. Кемпбелл-Баннерман (ліберал)

1908-1916 — Г. Асквіт (коаліційний уряд)

1916-1922 — Д. Ллойд-Джордж (коаліційний уряд)

1.1.2. Німецька імперія в 1871-1914 рр.

Економічний розвиток. Найважливішою передумовою бурхливого індустріального розвитку Німеччини було об'єднання країни в 1871р. Створення єдиного внутрішнього ринку, завершення промислового перевороту, використання новітніх досягнень, науки і техніки, багаті природні ресурси, подвоєні п'ятиміліардною контрибуцією з Франції та захопленням Ельзасу і Лотарингії — все це сприяло економічному піднесенню Німеччини. У 70-х рр. XIX ст. було проведено ряд реформ загальноімперського масштабу: запроваджено єдину грошову систему (золоту марку), введена єдина система судочинства, створено імперський банк (Рейхсбанк) тощо. Наприкінці XIX ст. економічний розвиток Німеччини відбувався прискореними темпами, а на початку XX ст. за основними показниками вона почала випереджати Великобританію (частка Німеччини у світовому промисловому виробництві складала 17,8%, а Великобританії — 14,1%). Зросло виробництво заліза, сталі, видобуток вугілля, збільшилася протяжність

залізниць. При створенні великої машинної індустрії в Німеччині використовувався досвід інших економічно розвинених держав світу. Особливо швидкими темпами розвивалися провідні галузі виробництва — електротехнічна та хімічна. Оскільки в Німеччині не було колоній, її капітали значною мірою вкладались у національну економіку. Німецька промисловість мала першокласну організацію, сучасну на той час структуру. Її також підживлювали військові замовлення з боку держави, яка розпочала процес гонки озброєнь.

На початку ХХ ст. відбувається посилення конкуренції виробництва та капіталізації, що вело до заснування монополістичних об'єднань — картелів, синдикатів, трестів та банків (Круппа, Штумма, Кірдорфа). Концентрація банківського капіталу відбувалась найвищими в Європі темпами, а деякі банки (Дармштадський банк, Національний банк Німеччини, Дрезденський банк) набули світового значення. З 1902 по 1913 рр. вивіз капіталу зріс більше ніж утричі, проте німецькі капіталовкладення були вчетверо менше за британські.

У сільському господарстві переважав «пруський шлях» розпитку юнкерське¹ (поміщицьке) господарство повально перетворювалося на капіталістичне; зростає середнє і велике одноосібне селянське господарство. За рахунок широкого використання нової агротехніки та хімічних добрив урожайність зернових і картоплі зросла вдвічі. Швидкими темпами розвивалася зовнішня торгівля.

Політичне становище. Унаслідок франко-пруської війни (1870-1871 рр.) завершився тривалий процес об'єднання Німеччини. 18 січня 1871 р. у Версалі було проголошено Німецьку імперію, а прусський король Вільгельм I Гогенцоллерн став імператором (кайзером). Згідно з Конституцією, що закріпила панування Пруссії у новій державі, Німеччина була союзом 22 монархій і трьох «вільних міст». Вища влада в державі належала імператорові, яким міг бути лише король Пруссії. Він призначав рейхсканцлера (голову уряду) відповідального лише перед ним, а також чиновників найвищого рангу; здійснював загальне управління країною, скликав або розпускав обидві палати парламенту, вирішував питання війни та миру, представляв Німеччину на міжнародній арені тощо. Найвищим законодавчим органом була Союзна рада (Бундесрат) і палата депутатів (Рейхстаг). Бундесрат складався

Розділ. I. Світ на межі XIX-XX ст.

із представників земель, а Рейхстаг обирався на 5 років (з 1878 р.) на підставі загального виборчого права, яке мали лише чоловіки з 25-річного віку.

Перший канцлер Отто фон Бісмарк (перебував на посаді до 1890 р.). Бісмарк був видатним політиком свого часу, справив значний вплив на внутрішню і зовнішню політику держави. Внутрішня політика Німецької імперії відрізнялася консервативним характером. Правлячими партіями була Консервативна (відображала інтереси юнкерства, офіцерства, аристократії) і Націонал-ліберальна (представляла буржуазію). В 1871 р. створено Католицьку партію Центру, що захищала інтереси католицького населення. У державі було проведено ряд реформ з обмеження впливу церкви на суспільно-політичне становище, що дістали назву «культуркампф» («боротьба за культуру»). Змінюючи режим імперської влади, канцлер вів боротьбу проти політичної опозиції впливу соціал-демократії на політичне життя. В 1878 р. було прийнято «винятковий закон» проти соціалістів, що діяв до 1890 р. і заборонив діяльність соціалістичних організацій і робітничих газет. Було здійснено ряд соціальних реформ: прийнято закони про страхування, пенсійне забезпечення в старості, встановлено 11-годинний робочий день, заборонено працю дітей до 13 років.

На межі XIX—XX ст. зміцнів німецький робітничий рух. Соціал-демократія вийшла з підпілля, прийнявши в 1891 р. нову «•Крфурдську програму», і отримала підтримку 1/3 виборців. У гкладі Соціал-демократичної партії Німеччини були відомі лідери і теоретики робітничого руху К. Каутський, А. Бебель, В. Лібкнехт, К. Бернштейн, а сама СДПН перетворилась в одну з найбільш масових європейських партій.

Зовнішня політика Німецької імперії була спрямована на посилення позицій в Європі, зокрема на ізоляцію Франції. У середині 80-х рр. Німеччина розпочала колоніальні загарбання, здобувши Того, Камерун, Нову Гвінею. Після відставки Бісмарка найагресивніші представники юнкерства і буржуазії взяли курс на закордонну експансію, створивши Пангерманський союз (1891 р.). З кінця 90-х рр. Німеччина розпочала гонку озброєнь і намагалася протидіяти колоніальній політиці Франції, Великобританії, погрожувала Росії. «Світова політика» Німеччини стала однією з причин Першої світової війни.

Опорні методичні матеріали

I. Вищі органи влади Німецької імперії

Імператор

(лише король Пруссії)

Рейхсканцлер

(імперський канцлер)

Бундесрат

(Союзна рада) 58 чол.
(17 від Пруссії)

законопроект

для
затвердження

Рейхстаг

(Палата депутатів)
400 чол.

складалася з представників
німецьких держав

обирався

Виборці

II. Правляча династія

Гогенцоллерни

1861-1888 - Вільгельм I

9.03.1888-15.06.1888 - Фрідріх III

1888-1918 - Вільгельм II

III. Рейхсканцлери Німецької імперії

1871-1890 - Отто фон Бісмарк

1890-1894 - Георг Лео Капріві

1894-1900 — Хлодвіг фон Гогенлоє

1900-1909 — Бернгард фон Бюлов

1909-1917 - Теобальд фон Бетман

14.07.1917-1.11.1917 - Георг Міхаеліс

1.11.1917-30.09.1918 - Георг фон Хертлінг

30.10.1918-9.11.1918 - Макс Баденський

1.1.3. Франція 1871-1914 рр.

Економічний розвиток. Після поразки у франко-пруській війні 1870-1871 рр. економічне і політичне становище Франції

Розділ. I. Світ на межі Х/Х-ХХ ст.

було складним. Вона повинна була сплатити контрибуцію Німеччині в розмірі 5 млрд франків, усередині країни розгорнулася боротьба за владу між монархістами і республіканцями.

Франція залишалася однією з розвинутих європейських держав, що мала великі колоніальні володіння, могутню армію та можливості економічного зростання. На відміну від Великобританії, Німеччини та США, вона була аграрно-індустріальною державою: 43% населення було зайнято в аграрному секторі. Темпи економічного розвитку на початку ХХ ст. були невисокими — 2,6% на рік. За темпами економічного зростання на початку ХХ ст. Франція почала відставати від США і Німеччини, а за обсягами виробництва — і від Великобританії. За випуском основних видів продукції, Франція була витіснена на 4-те місце в світі. У цілому частка Франції у світовій промисловій продукції у 1900 р. становила 7%. Однак частка Франції у закордонних капіталовкладеннях сягала 33%, і вона посідала 2-ге місце (після Великобританії) за вивезенням капіталу. Незважаючи на концентрацію промисловості, залишалася багато невеликих підприємств ремісничого типу, де нараховувалося «10 робітників (60% підприємств). Великих підприємств з кількістю до 500 робітників було небагато, вони існували в металургійній, військовій, хімічній, автомобільній галузях промисловості. На початок Першої світової війни Франція посідала 2-ге місце у світі з виробництва автомобілів, мала значні успіхи в авіаційній, хімічній та електротехнічній галузях.

Важливу роль у французькій економіці відігравали банки. У 5-ти найбільших банках зосереджувалося 73% капіталів. У внутрішні і зовнішні позики вкладалось у 10 разів більше коштів, ніж у промисловість і торгівлю Франції. При застої у економіці країна багатіла. Відбувався процес зрощення банківського капіталу з промисловим і аграрним і поява прошарку «фінансової олігархії». Якщо з Великобританії вивозився головним чином промисловий капітал, то з Франції — позичковий. Французький капітал набував дедалі більше лихварського характеру.

Продуктивність аграрного сектору Франції також значно поступалася врожайності сільськогосподарських культур у Німеччині, Великобританії та США.

Політичне становище. Франція була проголошена республікою 4 вересня 1870 р. Проте лише в 1875 р. Установчі збори

прийняли конституцію Третьої республіки. Главою держави був президент, що обирався на 7 років абсолютною більшістю Національних зборів і міг бути переобраний на будь-який новий строк. Конституція надавала йому широких прав, аж до розпуску Палати депутатів. Виконавча влада належала президенту і Раді міністрів. Парламент складався з двох палат: верхньої — Сенату, і нижньої — Палати депутатів. Сенат обирався представниками муніципалітетів і був протиположний Палаті депутатів, що обиралася на 4 роки загальним таємним голосуванням громадян. Рада міністрів призначалася президентом, але була підзвітна парламенту, хоч урядові акти іноді мали вищу силу від законів, прийнятих парламентом.

Місцевого самоврядування практично не існувало. Лише в 1876-1882 рр. були проведені реформи — посади мерів стали виборними. Реальна влада у департаментах належала префектам, призначених урядом.

З кінця 70-х рр. XIX ст. при владі перебували помірковані республіканці. У політичному житті країни розгорілася боротьба між республіканцями і монархістами. Цьому сприяли політичні кризи, що виникали у Франції у 80-90-х рр.: криза, пов'язана з будівництвом Панамського каналу, «справа Дрейфуса» та інші. Справа А. Дрейфуса (капітана французького генерального штабу, безпідставно звинуваченого у зраді) стала останньою спробою монархічних сил дискредитувати республіканців і повалити республіканський режим у Франції. Ще однією особливістю політичного життя країни була багатопартійність. На початку XX ст. у французькому парламенті було представлено до десятка партій і груп, що не мали більшості і не могли сформувати уряд. У цей час центральним питанням стала боротьба між республіканцями (правими) і радикалами (лівими).

Зовнішня політика режиму Третьої республіки мала два основні напрями: створення французької колоніальної імперії та підготовка до війни з Німеччиною. Французькі війська захопили Туніс, Індокитай, Мадагаскар, Сомалі, частину Гвінеї, Судану, Мавританії, Конго, Чад, Дагомею, Верхню Вольту. Посилення напруженості у французько-німецьких відносинах змушувало Францію шукати примирення з Великобританією і Росією.

Німеччина та Франція разом узяті. Перетворенню США в світового індустріального лідера сприяло освоєння багатих природних ресурсів Американського континенту, щедри субсидії з боку держави, особливо в залізничне будівництво. На початок ХХ ст. залізничні з'єднували всі штати, а їхня сумарна довжина перевищувала аналогічний показник усіх країн Європи і становила половину світової залізничної мережі.

Іntenсивно відбувався процес концентрації виробництва та капіталу і монополізації в особливо централізованих формах. Головну роль у промисловому виробництві відіграли великі підприємства — вони становили 2,2%, але виробляли майже половину обсягу промислової продукції. Вони об'єднувалися у монополії. Були засновані сталева корпорація Карнегі, електротехнічний трест «Дженерал електрик», корпорація Дж. Рокфеллера «Стандард Ойл» та інші. У банківській сфері наймогутнішими банками були «Нешнл сіті банк» Рокфеллера, банки Моргана, Меллона та інші. Важливу роль відіграє постійний приток європейського капіталу та іммігрантів з Європи. У США один відсоток населення зосередив у своїх руках половину національного багатства.

Дрібний та середній капітал були залучені до сфери торгівлі та послуг. Динамізм розвитку американської економіки надавала вільна конкуренція.

В аграрному секторі США капіталізм розвивався «фермерським» шляхом. Фермери отримали сотні мільйонів акрів земель на Заході і не були обтяжені феодалними пережитками. Рівень технічного облаштування сільського господарства був значно вищий за європейський, за виробництвом сільськогосподарської продукції США посідали перше місце в світі. Розширення кордонів, освоєння нових територій та приплив іммігрантів сформували широкий внутрішній ринок, що стимулював подальший економічний розвиток США.

Політичне становище. Основи державного устрою США на початку ХХ ст. залишались незмінними з кінця ХVІІІ ст. коли США були першою державою, яка прийняла конституцію, що проголошувала свободу, рівність, народовладдя і на її основі утверджувала поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову. Президент США обирався на 4 роки, був главою уряду, виконавчої влади, призначав міністрів тощо. Законодавча влада належала Конгресу,

що складався з Палати представників і Сенату. Виборче право мали лише чоловіки. США — країна політичного плюралізму, де двохпартійна система відіграла важливу роль у політичному житті країни. Найбільшими політичними партіями були Республіканська (з 1854 р.) і Демократична (з 1828 р.). Республіканська партія виражала інтереси крупної промислової буржуазії та фінансистів, а Демократична — великих землевласників і буржуазії Півдня. Принципових відмінностей між партіями вже не існувало, а політична боротьба точилася лише з окремих проблем внутрішньо- і зовнішньополітичного життя (ставлення до протекціонізму, питання про тарифи, митні збори, антимонопольне законодавство і т. д.).

У кінці XIX ст. вплив трестів позначився на житті всього американського суспільства: зростали ціни, посилювалась експлуатація, розорялися дрібні та середні підприємства. Держава змушена була рахуватися з невдоволенням широких верств населення. У 1890 р. Конгрес прийняв антитрестівський «закон Дж. Шермана», що проголошував заборону трестів, але закон міг тлумачитися по-різному та інколи використовувався для боротьби з профспілками. Початок XX ст. ознаменував початок «прогресивної» проведення ряду реформ, ініціатором яких став президент Т. Рузвельт. Основна суть реформ полягала в забезпеченні ролі держави як регулятора економічних і трудових відносин між працею і капіталом, що дало змогу уникнути загострення соціальних конфліктів і революції. Розпочато політику «чесного курсу», проведено боротьбу проти монополій, арбітраж у відносинах між підприємцями і робітниками тощо. Серед прийнятих у цей час законів необхідно відзначити закон про введення державного контролю над виготовленням ліків і харчових продуктів; закон про контроль тарифів на залізницях, контроль над умовами праці на підприємствах тощо. Низку великих ділянок землі було оголошено державними заповідниками, створювалися комісії по охороні навколишнього середовища тощо.

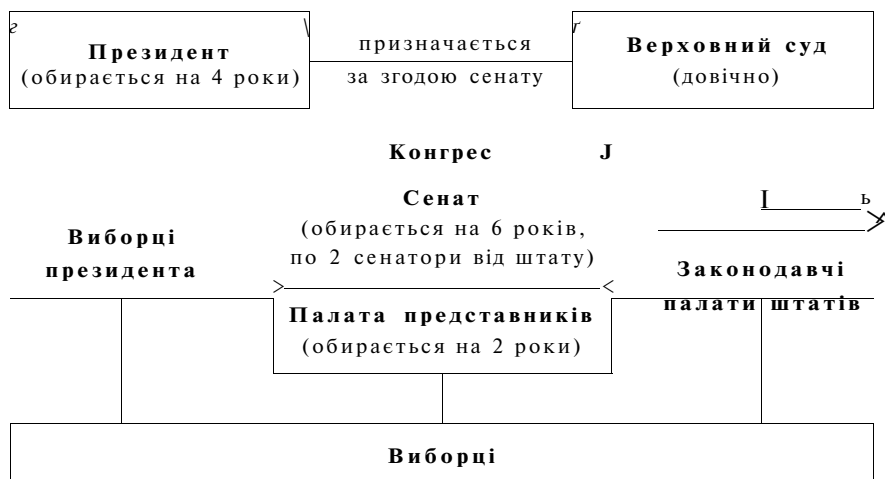
У 1912 р. президентом США був обраний демократ В. Вільсон, який проголосив «еру нової свободи». Головними законами його адміністрації було запровадження загальнонаціональної банківської системи, встановлення високого прогресивного податку на прибутки, сприяння свободі особи, вільній конкуренції, зміна

порядку виборів до сенату. Якщо раніше сенатори призначалися законодавчими зібраннями сенатів, то тепер вони обиралися шляхом народного голосування.

У зовнішній політиці США сконцентрували увагу на Латинській Америці і Далекому Сході. США оголосили свою виключну відповідальність за справи американських країн. У результаті війни з Іспанією до США перейшли Філіппінські острови, о. Гуам, Пуерто-Рико. Куба опинилася під контролем США, хоча формально залишалася незалежною. На Далекому Сході США прагнули, використовуючи свою економічну перевагу, витіснити конкурентів з Китаю. З цією метою вони проголосили доктрину «відкритих дверей і рівних можливостей», що вимагала рівних прав у торгівлі для всіх західних держав. Під час російсько-японської війни США підтримали Японію, щоб таким чином послабити позиції Росії.

Опорні методичні матеріали

I. Вищі органи влади США

II. Президенти США

- 1869-1877 — Улісс С. Грант (республіканець)
- 1877-1881 — Раттерфорд Б. Хейс (республіканець)
- 1881-19.09.1881 (вбитий) — Джеймс А. Гарфілд (республіканець)
- 20.09.1881-1885 — Честер А. Артур (республіканець)
- 1885-1889 — Гровер Клівленд (демократ)
- 1889-1893 — Бенджамін Гаррісон (республіканець)

1894 1897 — Гровер Клівленд (демократ)
1897 14.09.1901 (вбитий) — Уїльям Мак-Кінлі (республіканець)
14.09.1901-1909 — Теодор Рузвельт (республіканець)
1909-1913 - Уїльям Т. Тафт (республіканець)
1913-1921 — Вудро Вільсон (демократ)

1.1.5. Японія 1867-1914 рр.

Економічний розвиток. Розвиток Японії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. мав багато як спільних, так і відмінних рис порівняно з економічним розвитком країн Європи і СІЛА. Ці особливості були пов'язані з її історичними традиціями. У 1867-1868 рр. пуло ліквідовано сьогунат. Завершився період ізоляції країни від ювнішнього світу. Японія уклала перші торговельні угоди з СІЛА, Великобританією, Францією, Голландією. В країну ринув потік дешевих і різноманітних промислових товарів з Європи, що привісло до занепаду національного ремесла і торгівлі. Державу очолив імператор Мацухіто, період правління якого увійшов до історії як епоха Мейдзи — «Освічене правління». Імператором було проведено ряд реформ, що сприяли розвиткові капіталізму. Вирішальну роль у створенні промисловості відіграла держава. На державні кошти будувалися промислові підприємства, купувалося та кордоном устаткування і технології. У 70-80-х рр. за рахунок держави було збудовано понад тисячу підприємств. Промислове виробництво Японії характеризувалося нерівномірністю розвитку галузі: швидкими темпами розвивалась легка промисловість (текстильна), тоді як металургія — повільно. Загалом для японської промисловості характерним було зростання кількості дрібних підприємств. За рахунок держави було створено транспорт і зв'язок. Проте держава не збиралася залишатися монополістом — створені так звані «зразкові підприємства» невдовзі передавалися в приїду або продавалися приватному капіталу, що швидко розвивався. Так були створені концерн «Міцуї», «Міцубіши», «Ясуда», «Лишу», які встановили повний контроль над промисловістю. За рівнем технічного оснащення японська промисловість поступалася європейській та американській. Але Японія стала однією з великих держав, суперницею європейських країн і США у Тихоокеанському регіоні. На початку ХХ ст. Японія за обсягами виробництва випередила Італію і наблизилася до Франції.

Водночас зростала концентрація виробництва і капіталу, формувалася фінансовий капітал. Подібно до інших держав Японія також починає здійснювати вивіз капіталу, вкладаючи його в інші, менш розвинуті країни. Особливістю Японії було утворення воєнно-феодалного імперіалізму — переплетення могутніх феодалних пережитків з монополістичним капіталізмом.

Ще однією особливістю японського капіталізму була організація підприємств — фірма лише на ринку виступала як власник і учасник конкурентної боротьби, а з середини вона була побудована як традиційна община чи родина. Цим пояснюються як виробничі успіхи японських фірм, так і відсутність гострих класових конфліктів, незважаючи на низький рівень життя.

Для розвитку сільського господарства важливою була аграрна реформа 1872-1873 рр. Вона забезпечила можливість отримання селянами особистої свободи, земельного наділу за викуп, встановлювався єдиний податок на землю тощо. Реформа стимулювала ефективне використання землі та розвиток капіталізму європейського зразка.

Політичне становище. Епоха Мейдзі мала поворотне значення в усій японській історії. З метою подолання феодальної роздробленості імператор здійснив адміністративну реформу, створивши чітку адміністративно-бюрократичну систему. Країну було поділено на префектури. Унаслідок соціальних реформ 70-х рр. XIX ст. було ліквідовано спадкові феодальні привілеї князів і самураїв, скасовано станові права. На європейський взірць здійснювалося реформування армії, вводилася загальна військова повинність. Серед інших реформ слід відзначити введення єдиних законів і судів, оголошення свободи торгівлі, запровадження єдиної валюти (єни), реорганізацію системи освіти за європейськими нормами.

Реформування політичної системи завершилось прийняттям у 1889 р. Конституції. Було встановлено імператорську владу. Імператор визнавався священною і недоторканою особою. Як глава держави він мав право оголошувати війну, укладати мир, затверджувати і видавати закони, скликати і розпускати парламент, призначати і звільняти державних службовців. Парламент складався з двох палат — Палати перів, де були представлені члени імператорської родини, вищі чиновники та аристократи, і Палати представників, що обиралася на основі обмеженого майновим цензом

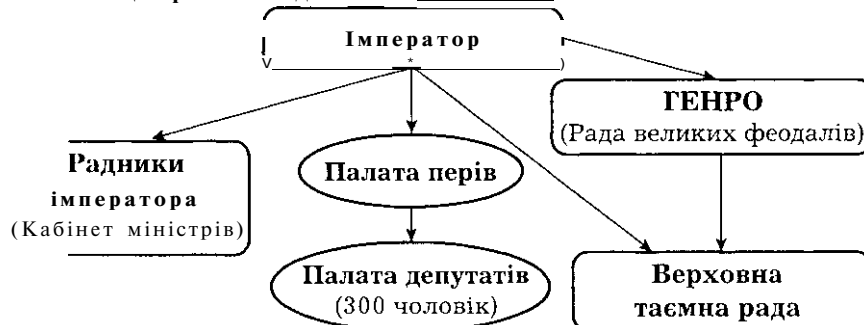
ниГюрчого права. Парламент затверджував бюджет, але не мав прана вносити жодних змін до Конституції — це була теж прерога- тиви імператора. Уряд був відповідальним не перед парламентом, а перед монархом. В Японії, як і в Німеччині, виник блок монополіс- тичної буржуазії та агресивної військово-феодальної верхівки. ('амураї, які брали участь у «Медзі ісін», входили до складу так зва- ного Генро (ради старійшин) і справляли неабиякий вплив на фор- мування державної політики. Генро рекомендував імператору склад уряду, давав поради в усіх найважливіших політичних справах.

У 80-х рр. ХІХ ст. в Японії виникли перші політичні партії — Ліберальна і Партія реформ, які ще не мали широкої соці- альної бази і не вирізнялися чіткою організаційною структурою. І априкінці ХІХ ст. у країні виникають профспілки, які також не мали значного впливу на політичне життя. Японська правляча верхівка проводила яскраво виражену реакційну політику щодо робітничого руху. У 1907 р., через рік після утворення, була забо- ронена Японська соціалістична партія. Репресії до учасників рево- люційних виступів відзначилися масовістю та жорстокістю.

Економічна слабкість Японії зумовила її агресивну політику щодо сусідів на континенті. Першою жертвою стала Корея — спочатку їй було нав'язано нерівноправний договір (1876 р.), а в 1910 р. — пере- тв>рено на колонію. Подальша експансія вилилася в японо-китайську (І Ж)4- 1895 рр.) та російсько-японську війни (1904-1905 рр.), унаслідок я і в их Японія захопила ряд територій у Китаї та на Далекому Сході.

Опорні методичні матеріали

I. Вищі органи влади Японії

11. Правляча династія

1 «(>--! 912 - Мацухіто

1.2. Російська імперія в другій половині XIX — на початку XX ст.

Реформи 60-70-х рр. XIX ст. Потреби капіталістичного розвитку та зростання соціальної напруженості спонукали уряд до проведення реформ. Найважливішою була селянська реформа 1861 р., що скасовувала кріпосне право і надавала селянам особисту свободу та громадянські права. Умови звільнення селян були викладені в «Положеннях 19 лютого», що склалися з Маніфесту від 19 лютого 1861 р. та 19 окремих законодавчих актів. Унаслідок скасування кріпосного права 22,5 млн кріпаків звільнилися від особистої залежності, але перебували в економічній залежності від поміщиків і держави. Лише після викупу своїх земельних ділянок вони перетворювалися з «тимчасово зобов'язаних» у «селян-власників», що могли розпоряджатися нерухомим майном і землею. Норми земельних ділянок встановлювалися різні — залежно від якості ґрунту. Незважаючи на недосконалість аграрної реформи 1861 р., вона створила умови для подальшого розвитку капіталістичних відносин.

Крім селянської реформи було здійснено ряд інших реформ: земську, судову, шкільну, військову, фінансову та інші.

Земська реформа (1864 р.) мала вдосконалити систему управління. Згідно з «Положенням про губернські та повітові земські установи» створювалися місцеві виборні органи-земства. До земств входили представники різних соціальних груп (поміщики, міщани, селяни, духовенство), але мали різні права. Займалися земства виключно господарськими питаннями місцевого значення — спорудженням шляхів сполучень, утриманням шкіл, лікарень тощо. Кошти брали з місцевого податку, яким обкладалося все населення.

Індустріальний розвиток примусив уряд провести реформу системи освіти (1864 р.). Запроваджувалась єдина система початкової освіти (як державної, так і приватної), створювалися класичні та реальні чоловічі й жіночі гімназії для представників усіх станів, спроможних оплатити навчання. Чоловіки могли продовжити освіту в університетах і вищих технічних школах. Було відновлено академічну автономію університетів — рада професорів керувала життям навчального закладу.

Найпоследовнішою з реформ була судова (1864 р.), що завершила побудову системи буржуазного судочинства. Суд став гласним і позастановим. Судочинство велося за участю двох сторін — обвинувачення та захисту. Вперше було запроваджено

інститут присяжних засідателів, виборність, незалежність та незмінність суддів тощо.

Військова реформа (1864-1873 рр.) змінила організацію та структуру збройних сил імперії. Територія країни ділилася на військові округи, було прийнято новий статут, уведено загальну військову повинність для чоловіків, які досягли 21-річного віку, встановлено нові терміни військової служби, скасовано тілесні покарання. Створювалася мережа військових закладів, армія оснащувалася сучасними видами зброї.

У 1870 р. було проведено міську реформу, яка створила систему місцевого самоврядування. Створювалися виборні міські думи, члени яких обиралися всіма платниками податків міста за безстановим принципом. Виконавча влада належала міській управі на чолі з головою. Органи місцевого самоврядування займалися благоустроєм, торгівлею, промисловістю, охороною здоров'я тощо, підпорядковувалися вони губернаторові або міністру внутрішніх справ.

Фінансова криза зумовила необхідність реформування фінансово-кредитної системи. Виникли Державний банк, приватні комерційні акціонерні банки, запроваджено акциз на продаж спиртних напоїв, збільшено податок на товари широкого вжитку.

«Епоха великих реформ» відкривала можливості для формування в Росії держави парламентського типу Проте цар Олександр II відхилив запропонований йому проект конституції.

Реформи 60-70-х рр. мали на меті пристосувати існуючий суспільно-політичний устрій (самодержавство) до потреб капіталістичного розвитку Незважаючи на непослідовність, а іноді половинчатість, реформи мали прогресивний характер, сприяли швидкому економічному розвитку та лібералізації політичного режиму.

Економічний розвиток. Реформи 60-70-х відкрили новий етап розвитку Росії, створення індустріального суспільства. Через низку особливостей соціально-політичного ладу і національних традицій для Росії характерний «наздоганяючий» тип її розвитку порівняно із країнами Західної Європи та США. Розвиток російської індустрії відбувався швидкими темпами. На межі XIX-XX ст. з відсталої аграрної держави Росія стала аграрно-індустріальною, за обсягом промислової продукції увійшла до п'ятірки наймогутніших держав (СІЛА, Німеччина, Великобританія, Франція) і все більше втягувалась у світову систему господарства.

У другій половині XIX ст. в Росії відбувався демографічний вибух — з 1861 по 1897 рр. її населення зросло з 73 до 123 млн осіб, а в 1917 — до 170 млн осіб. Утричі зросла кількість міського населення. У 80-х рр. XIX ст. завершився промисловий переворот. За 30 років загальна кількість підприємств зросла з 2,5 до 6,4 тис., виникли нові промислові центри — Донбас, Прибалтика, Баку, Придніпров'я. Розвиваються нові галузі промисловості — вугільна, нафтодобувна, хімічна, машинобудівна тощо. Центрами металообробки стали Москва і Петербург. Легка промисловість дещо відставала. За темпами залізничного будівництва Росія випередила інші європейські країни. У період правління Миколи II їх протяжність зросла в 4 рази. За період з 1890 до 1913 рр. продуктивність російської промисловості зросла вчетверо, частка її прибутків дорівнювала надходженням від сільського господарства, а випуск продукції задовольняв 80% попиту на внутрішньому ринку.

На межі століть починається формування монополістичного капіталізму: створення промислових монополій та фінансових союзів, зрощення промислового і фінансового капіталу. Найпоширенішою формою монополій були синдикати. Найбільші об'єднання: «Продмед», «Продвугілля» та інші. Російський капітал активно вивозився на Далекий Схід, Монголію, Іран, витісняючи конкурентів.

Основним протиріччям економіки Росії був розрив між швидкими темпами розвитку промисловості та застарілими методами сільського господарства. На кінець XIX ст. аграрний сектор давав 2/3 вартості валової продукції країни. Продовжували існувати пережитки феодально-кріпосної системи — поміщицьке землеволодіння, селянське малоземелля, общинний устрій, правова безправність. За період 1890-1913 рр. урожайність сільськогосподарських культур збільшилася на 80%, а зернових — у два рази. За період 1911-1913 рр. Росія отримала врожай зернових, на 28% більше ніж США, Канада й Аргентина разом узяті, і постачала на світовий ринок майже 50% зернового експорту.

У соціально-класовій структурі поєднувалися риси нового і старого. Розвиток капіталізму привів до формування буржуазії та пролетаріату, проте селянство залишалося найчисленнішим станом. Буржуазія поступово ставала провідною силою в економіці, але не відіграла значної ролі в політичній сфері, повністю

залежала від імператора й уряду. Швидко формувався пролетаріат (у 1903 р. більше 2,2 млн осіб), проте його інтереси майже ніхто не захищав, профспілки і партії були відсутні. Рівень експлуатації був високим, а заробітна плата в 2-3 рази нижчою, ніж на Заході. Особлива роль у соціальній структурі належала чиновництву і духовенству. Православне духовенство захищало інтереси самодержавства і стежило за моральним станом населення. На селі відбувався процес соціальної диференціації — утворення значної частки малоземельного або безземельного селянства (понад 50% на початку XX ст.) і невелика частка багатих селян (куркулів).

Політичне становище. Опозиційні рухи. Порівняно з передовими індустріальними державами Російська імперія на початку XX ст. залишилась абсолютистською державою. Влада імператора не обмежувалася ніякими виборними органами, в управлінні країною він спирався на централізований бюрократичний апарат, дещо модернізований у другій половині XIX ст. Дорадчим органом при імператорі була Державна рада, члени якої призначалися довічно і яка не обмежувала свободу рішень монарха. Консультативні функції також мав уряд — Рада міністрів. Сенат виконував функції вищої касаційної установи, сенатори призначались урядом довічно. Ключові посади у державі і місцевих органах самоврядування належали дворянству.

Прагнення російських монархів зберегти самодержавство активізувало опозиційні рухи в країні, а репресії уряду сприяли їхній радикалізації. У другій половині XIX ст. суспільно-політичні рухи були буржуазно-демократичними за змістом, різночинськими за складом, народницькими за світоглядом учасників. Виділяються три напрями: ліберально-земський, радикальний та національний. Ліберальна опозиція виступала за реформування самодержавства в конституційну монархію, а представники радикального та національного рухів орієнтувалися на революційне повалення самодержавства та встановлення феодальної республіки з наданням широкої національно-культурної автономії Російській імперії.

З 70-х рр. провідну роль у суспільному житті почали відігравати народники. Головними ідеологами російського народництва були П. Лавров, М. Михайловський (пропагандистський напрям), М. Бакунін (основоположник анархізму), П. Ткачов (прихильник

змовницької тактики). Народники розглядали селянство як соціальної силу, яка здатна здійснити соціалістичну революцію, а Росія зможе обминути індустріальний стан розвитку. Найвідомішими організаціями були «Земля і воля», створена в 1876 р., та «Народна воля» (1879 р.). У кінці 70-х рр. народники перейшли від пропаганди до терору. Найгучнішим терористичним актом стало вбивство царя Олександра II (1881 р.). Урядові репресії знекровили організацію, народництво пережило ідейну кризу і поступилося марксизмові.

Поширення марксизму в Росії пов'язано із заснованою 1883 р. у Женеві Г. Плехановим групи «Визволення праці» та створеної Д. Благоевим «Партії російських соціал-демократів». Новий етап робочого руху пов'язаний зі створенням 1895 р. В. Ульяновим (Леніним) «Союзу боротьби за визволення робочого класу», що об'єднував усі соціал-демократичні гуртки Петербурга в одну організацію. У 1903 р. у Лондоні було прийнято програму і статут Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), яка боролася за повалення самодержавства і встановлення республіки. Серед соціал-демократів не було єдності. Партія розкололася на більшовиків — прихильників соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату; і меншовиків, які не вважали Росію підготовленою до соціалістичної революції. Меншовики виступали за співробітництво з усіма ліберально-опозиційними силами і перебували на позиціях європейської соціал-демократії. У 1900 р. була заснована партія соціалістів-революціонерів (есерів), лідером якої був В. Чернов. Відомими діячами есерівської партії стали М. Гоц, Є. Брешко-Брешковська, Б. Савінков та ін. Партія ставила за мету здійснення дещо модернізованого народницького соціалізму, орієнтувалася переважно на селян і широко практикувала у своїй діяльності терористичні акції. Есери вимагали експропріації капіталістичної власності, ліквідації приватної власності на землю і передачі її селянам. «Бойову організацію» есерів до 1903 р. очолював Г. Гершуні, якого після арешту замінив Є. Азеф.

Зовнішня політика Російської імперії 60-90-х рр. XIX ст. характеризувалася посиленням впливу Росії на європейську політику; подальшим проникненням до Середньої Азії — приєднання ханство Коканд, Бухару, Хіву. До початку 70-х рр. Росія намагалася подолати міжнародну ізоляцію, спричинену Кримською

шиною, ліквідувати обмежувальні статті Паризького договору; проводила обережну політику на Балканах, шукала нових союзників. Основними подіями 70-90-х рр. були: переможна російсько-турецька війна 1877-1878 рр. та зближення із Францією, що завершилось укладанням російсько-французького союзу (1894 р.).

І на початку XX ст. Росія продовжила боротьбу за переділ світу. (Одним з напрямів її інтересів став Далекий Схід, де головним противником виступила Японія. Розв'язуючи війну, царський уряд прагнув запобігти революції, але Росія виявилася невідповідною до війни. Економічна відсталість, бездарність командування, непопулярність війни в народі призвели до поразки. За Портсмутським миром (5 травня 1905 р.) Росія передавала Японії Ляодунський півострів з Порт-Артуром та північну частину острова Сахалін, поступалася інтересами в Кореї і Манчжурії.

Революція 1905-1907 рр. Реформи П. Столипіна. Неминучість революції в Росії була зумовлена особливостями її соціально-економічного і політичного розвитку.

По-перше, порівняно з країнами західної Європи і США, Росія залишалася економічно відсталою країною, незважаючи на інтенсивний розвиток капіталістичної промисловості в пореформений період. Поглиблювалися суперечності між відносно розвинутою промисловістю і відсталим сільським господарством; в економіці посилювалися позиції іноземного капіталу. Злиденне село найбільше потерпало від феодальних пережитків і потребувало аграрної реформи. Наприкінці XIX ст. один поміщицький маєток в середньому мав 2,5 тис. десятин землі, тоді як сільське господарство близько — 7 десятин (1 десятина = 1,1 га). Необхідно було ліквідувати поміщицькі землеволодіння, викупні платежі, общинний устрій, забезпечити правові норми щодо селянства тощо.

У соціальній сфері в Росії був один із найнижчих у Європі рівень життя трудящих. У робітників тривалість робочого дня сягала 10 годин, вони були позбавлені громадянських і політичних прав, загострювалася житлова проблема. Потребували вирішення питання встановлення 8-годинного робочого дня, мінімального розміру заробітної плати, запровадження системи соціального захисту тощо.

По-друге, в Росії фактично без змін зберігалася абсолютна монархія, станові привілеї. Політична надбудова держави мала

відсталий феодальний характер. Росія залишилася «тюрмою народів» — царизм проводив політику гноблення неросійських народів, обмежуючи розвиток їхньої національної культури і проводячи політику русифікації.

Револьюційно-радикальні партії та організації виступали за поновлення самодержавства, встановлення демократичної республіки, широкі соціально-економічні реформи, вирішення національного питання шляхом реалізації прав народів імперії на самовизначення. Ліберально-опозиційні сили виступали за проведення поміркованих соціально-економічних реформ і встановлення конституційної монархії, обмеженої парламентом.

У здійсненні цих реформ були зацікавлені широкі верстви населення: буржуазія, військові, селянство, робітники, інтелігенція.

Економічна криза, неврожай на початку ХХ ст., а також поразка у війні з Японією прискорили назрівання революції.

У розвитку російської революції 1905-1907 рр. виділяють три основних етапи:

Перший (січень-вересень 1905 р.). Початком революції стали події 9 січня 1905 р. у Петербурзі, де за наказом уряду було розстріляно мирну демонстрацію робітників. Кривава розправа (200 загинуло, 800 поранено) викликала всенародне обурення. Цей період характеризується розвитком революції по висхідній лінії, розгортанням її вглиб і вшир. Протягом січня-березня у багатьох промислових містах відбувалися страйки і демонстрації з політичними вимогами. Лише в Україні відбулося 177 страйків, у яких взяли участь близько 170 тис. осіб. Почалися заворушення в армії, піднялося селянство. Весняно-літні виступи робітників у Москві, Ризі, Баку, Варшаві, Лодзі та інших містах (участь узяли 440 тис. осіб) стали поштовхом для руху демократичної інтелігенції та буржуазії. В Україні в червні 1905 р. відбулися загальнополітичні страйки в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Харкові. У липні страйкували робітники Луганська, Маріуполя, Горлівки, Кадіївки та інших міст. Упродовж травня-червня сталося майже 1,5 тис. селянських виступів. Найбільшим з виступів армії і флоту стало повстання матросів на панцернику «Князь Потьомкін — Таврійський» Чорноморського флоту у червні 1905 р. Царизм пішов на першу поступку — 6 серпня цар оголосив про створення Державної думи — законодавчого органу з обмеженими виборчими правами населення.

Другий етап (жовтень-грудень 1905 р.) характеризується найвищим піднесенням революції. Революційна боротьба у жовтні переросла в загальноросійський політичний страйк (понад 2 млн учасників), що в ряді міст вилився в барикадні бої. Страйк паралізував дії уряду і примусив царя видати 17 жовтня Маніфест «Про вдосконалення державного порядку», в якому підданам було обіцяно ряд політичних свобод і громадянських прав, заснування законодавчої Державної думи на основі розширення виборчих прав. Проте обіцянки царя не спинили революцію: продовжувалися виступи в армії і флоті — повстання в Севастополі під керівництвом П. Шмідта, виступ саперів у Києві.

Ліберали, налякані революційним рухом і сподіваючись на політичні реформи, створили політичні партії. У жовтні 1905 р. після об'єднання двох груп — «Союзу визволення» та «Союзу земців-конституціоналістів» була утворена Конституційно-демократична партія (кадетів), яку очолив П. Мілюков. До найбільш видатних її діячів належали П. Струве, А. Шингарьов, С. Муромцев. Метою партії було перетворення Росії в конституційну парламентську монархію.

Одночасно з партією кадетів виник «Союз 17 октября» (октябристи), на чолі якого стояв О. Гучков. Серед діячів партії були відомі підприємці П. Рябушинський, Г. Крестовников, земські діячі Д. Шипов, М. Родзянко. Октябристи виступали за збереження сильної монархічної влади за умови підведення під неї конституційної основи. Партія була прихильницею «єдиної, неподільної Росії» і вороже ставилася до національних рухів в імперії.

Поновлення та зміцнення російського абсолютизму вимагали створені в тому ж році реакційні партії «Союз Русского Народа», «Русская монархическая партия». Навіть Маніфест 17 жовтня ці партії зустріли з неприязню, вважаючи його послабленням самодержавства. Лідерами «Союза Русского Народа» були В. Пуришкевич, А. Дубровін та ін. У період революції ці партії відзначилися погромами єврейського населення та розправами над революційною інтелігенцією.

Восени 1905 р. революція переживала найвище піднесення. І одночас серед революційних сил прискорилося розмежування.

У грудні 1905 р. виступи робітників, селян і солдатів переросли в оагаті.ох місцях у збройні повстання. Однак ці збройні виступи

були розрізненими. Тактика оборони повсталих у ряді міст, нестача зброї і досвідчених командирів, недостатня активність селян і солдатів, неузгодженість дій різних політичних сил — усе це дало змогу царизму відбити натиск народу в грудні 1905 р. Організації трудящих було розгромлено, сотні і тисячі учасників повстання заарештовано і заслано до Сибіру.

Третій етап революції (січень 1906 — червень 1907 р.) характеризується спадом революції. Уряд поєднував тактику поступок і репресій. Однак продовжувалася боротьба пролетаріату і селянства, виступи в армії і флоті, посилювався національно-визвольний рух у Польщі, Фінляндії, Прибалтиці. У 1906 р. уперше в Росії відбулися вибори до Державної думи. Дума запропонувала шляхи до демократизації Росії, проте царизм відкинув усі вимоги думи і розігнав її. Тоді було проведено вибори у II Державну думу, яка розпочала роботу в лютому 1907 р. Центральним у думі було аграрне питання та шляхи його вирішення, демократизація державного устрою та національні питання. Третього червня 1907 р. було проголошено царський маніфест про новий порядок виборів до Державної думи, що обмежував виборчі права населення. Ці події оцінюють як державний переворот і завершення Першої російської революції.

Революція 1905-1907 рр. була спробою модернізувати економічне і політичне життя Росії шляхом зміни соціально-політичної системи (встановлення конституційної монархії), демократизації суспільного життя. Незважаючи на поразку, революція мала історичне значення. За роки революції почали діяти профспілки, політичні партії, вільна преса тощо. Царизм уже не міг спинити поступового процесу демократизації Росії.

Революція примусила царизм піти на широкі реформи, пов'язані з діяльністю Голови Ради міністрів П. Столипіна. Столипінські реформи (1906-1911 рр.) мали за мету осучаснити економічний лад Росії, ліквідувати соціальну напруженість у суспільстві й розширити соціальну базу самодержавства на селі. Центральною була аграрна реформа, проведення якої передбачало ліквідацію общинного землеволодіння, передачу землі в особисту приватну власність селян, широке кредитування селянських господарств, сприяння переселенню й освоєнню земель Сибіру і Дальнього Сходу. Проте інтереси великого поміщицького землеволодіння

істотно не зачіпалися. За час реформи з общин вийшла чверть селян, лише з України виїхало близько 1 млн осіб. Щоправда, аграрна політика П. Столипіна не набула підтримки в суспільстві. Реформа прискорила розвиток товарних відносин у сільському господарстві, сприяла зростанню врожайності і рентабельності господарств, привела до соціального розшарування на селі. Але вона не була доведена до кінця — проти неї виступали як праві монархічні кола, так і ліворадикальні партії. П. Столипін прагнув запровадити загальну початкову освіту, соціальне страхування, реорганізувати місцеве самоврядування, судові установи, прискорити перетворення самодержавства на конституційну монархію. Діяльність П. Столипіна була останньою спробою врятувати Російську імперію від соціальної революції.

1.3. Країни Центральної і Південно-Східної Європи напередодні Першої світової війни

Найбільшою країною в цьому регіоні була Австро-Угорщина. Від 1867 р. вона існувала як дуалістична (тобто двоєдина) монархія із двох держав — Австрії та Угорщини, незалежних у внутрішній політиці. Австрійський імператор був одночасно угорським королем і мав таку ж владу, як і кайзер у Німеччині: призначав голів урядів, трьох спільних міністрів (іноземних справ, фінансів і збройних сил), затверджував закони, розпускав парламент.

Міжнародні суперечності в Австро-Угорщині постійно були джерелом політичної нестабільності, адже 60% населення у ній становили слов'яни, які прагнули до рівноправності з австрійцями й угорцями.

В економічному відношенні Австро-Угорщина розвивалася вкрай нерівномірно. Найбільш розвиненими в індустріальному плані були власне австрійські землі, а також Чехія. В Угорщині існувало високоінтенсивне сільське господарство, що за технологічною оснащеністю в світі на той час поступалося тільки США.

В Австро-Угорщині з'явилися також великі монополістичні об'єднання промисловців, серед яких можна відзначити два, що практично повністю контролювали металургію: «Альпіне Монтан-Гезельшафт» та «Прагер Айзеніндустрі-Гезельшафт». У найбільш важливі сфери промисловості і фінансів Австро-Угорщини активно проникає іноземний капітал, у першу чергу німецький.

Зовнішня політика Австро-Угорщини під впливом її союзниці Німеччини ставала все більш агресивною. Австро-угорські імперіалісти склали плани загарбання всього Балканського півострова і придушення слов'янського національно-визвольного руху.

Крім Австро-Угорщини на слов'янських землях існували національні держави — Сербія, Чорногорія, Болгарія, що визволилися в другій половині XIX ст. від турецького гніту. Вони лише ставали на шлях капіталістичного розвитку, у Чорногорії навіть зберігалися залишки стародавніх патріархальних відносин. Хоч у Сербії та Болгарії було відсутнє поміщицьке землеволодіння, місцеві селяни жили в злиднях. Молодим слов'янським державам після звільнення від турецького гніту загрожувала Австро-Угорщина. У 1878 р. Боснія та Герцеговина, залишаючись формально під владою Туреччини, були окуповані австро-угорськими військами. У 1908 р. Австро-Угорщина оголосила про їхнє остаточне приєднання.

Під владою Туреччини після цього залишалися Македонія, Албанія, частина грецьких земель. Особливістю розвитку Греції була наявність у неї великого торговельного флоту і значної буржуазії, яка вела міжнародну торгівлю. Усі малі балканські країни знаходилися в залежності від великих імперіалістичних держав: Греція була під впливом Англії, Сербія — Росії, за вплив на Болгарію та Румунію змагалися обидві ворогуючі європейські коаліції.

У зв'язку із загостренням суперництва між обома блоками імперіалістичних держав Балканський півострів перетворився на вибухонебезпечний регіон. Напередодні Першої світової війни численні конфлікти призвели до двох Балканських воєн. Причинами першої Балканської війни були: а) національно-визвольна боротьба поневолених Туреччиною слов'янських народів; б) втручання Антанти та Троїстого союзу в балканські справи; в) неухильне послаблення Туреччини, про що свідчила її поразка у війні з Італією 1911 р.

У березні 1912 р. Болгарія і Сербія уклали між собою договір про взаємодопомогу, в секретній частині якого містилася домовленість про поділ балканських земель, що належали Туреччині. Арбітром при поділі мав бути російський цар. У травні 1912 р. був укладений болгарсько-грецький договір. Останньою до антитурецької коаліції приєдналася Чорногорія.

Війна з Туреччиною розпочалась у жовтні 1912 р. У перший же місяць військових дій турецька армія зазнала поразки. Сербські піньська вийшли до Адріатичного моря, грецькі зайняли Салоніки, а болгарські взяли в облогу Адріанополь і вийшли на підступи до Константинополя.

З грудня військові дії припинилися за проханням Туреччини, однак у лютому 1913 р. були знову відновлені. Після того, як болгарські війська оволоділи Адріанополем, Туреччина знову запросила миру. Він був підписаний 30 травня 1913 р. у Лондоні. Туреччина втрачала всі європейські землі, за винятком невеликої території навколо Константинополя. Албанія, що утворилася на визволених від турецького гніту землях у листопаді 1912 р., визнала незалежною державою. Однак між основними учасниками антитурецької коаліції — Болгарією і Сербією — виникли серйозні суперечності. Сербія через непримиренну позицію Австро-Угорщини не змогла отримати вихід до моря і вимагала для себе компенсації від Македонії. Болгарія не погодилася переглянути попередні домовленості.

Друга причина, що призвела до нової Балканської війни — втручання у конфлікт великих імперіалістичних держав. У Лондоні одночасно з мирними переговорами відбувалася конференція послів великих держав, де фактично вирішувалися всі питання. Австро-Угорщина і Німеччина прагнули встановити на Балканах свій вплив і всіляко роздмухували суперечки між учасниками коаліції.

1 червня 1913 р. Сербія і Греція підписали союзний договір проти Болгарії, до якого приєдналася Румунія. Учасники антиболгарського союзу прагнули до переділу захоплених Болгарією земель на свою користь (Македонії і Фракії), а Румунія — «компенсації» за нейтралітет у 1-й Балканській війні. У ніч на 30 червня 1913 р. болгарська армія напала на сербські і грецькі війська, однак незабаром союзники за підтримки Чорногорії, Румунії і Туреччини завдали нападникам поразки. Скориставшись важким становищем Болгарії, у війну проти неї вступила Туреччина і 29 липня 1913 р. Болгарія капітулювала. За Бухарестським мирним договором 16 серпня Болгарія поступалася майже всією Македонією на користь Сербії та Греції. Румунія отримувала Південну Добруджу. За Константинопольським договором між Туреччиною і Болгарією Адріанополь знову переходив до Туреччини.

Унаслідок 2-го Балканської війни Болгарія була значно ослаблена і перейшла до австро-німецького блоку. Посилилися позиції Німеччини і в Туреччині, куди була направлена німецька військова місія для реорганізації турецької армії. Значно зміцніла Сербія, що твердо стояла на боці Антанти. Посилилося тяжіння до Антанти і з боку Румунії. Загострилися суперечності між двома учасниками Троїстого союзу — Австро-Угорщиною й Італією з приводу Албанії. У цілому Балканські війни були, так би мовити, «прелюдією» до Першої світової війни. Саме в цьому районі через рік і спалахнуло вогнище світового конфлікту.

1.4. Міжнародні відносини наприкінці XIX на початку XX ст.

Утворення воєнно-політичних блоків. Наприкінці XIX ст. змінилося розташування сил в Європі та в усьому світі. Головною причиною цього було посилення нерівномірності економічного розвитку індустріальних країн, що вело до загострення суперечностей між ними. Розвиток міжнародних відносин відзначався двома тенденціями: 1) зростання співпраці держав з метою ефективного використання світових ресурсів; 2) подальша відокремленість кожної держави з метою задоволення лише власних потреб. Індустріально розвинені держави мали перевагу не тільки у використанні своїх ресурсів, а й у пограбуванні відсталих народів Азії, Африки, Латинської Америки, над якими вони встановили економічний і політичний контроль. Значний вплив на характер міжнародних відносин мало посилення революційних і національно-визвольних рухів, намагання правлячих кіл подолати внутрішньополітичні кризи у своїх державах шляхом підготовки до війни.

Після 1871 р. в Європі існував так званий «озброєний мир», під прикриттям якого відбувалася підготовка до війни. Напруженість зростала в умовах швидкого технічного прогресу, який вів до постійної гонки озброєнь. Дипломатичні зусилля європейських урядів були спрямовані на пошук союзників у майбутній війні. На межі XIX-XX ст. найгостріші протиріччя існували між Великобританією та Німеччиною. При колоніальному розподілі світу Німеччині дісталася значно менше колоній, ніж іншим державам. Випередивши Великобританію за обсягом промислового виробництва, Німеччина стала на шлях докорінного переділу світу на свою користь. Суттєвими залишалися і франко-німецькі суперечності.

Франція не могла примиритися з поразкою, а в Берліні, побоюючись реваншу, прагнули до остаточного розгрому Франції. У такій ситуації сторони почали інтенсивно шукати союзників.

Німеччина прагнула до ізоляції Франції. У 1873 р. було створено «Союз трьох імператорів» — Німеччини, Австро-Угорщини і Росії. Однак під час російсько-турецької війни 1877-1877 рр. цей союз тріщав по всіх швах, оскільки Німеччина й Австро-Угорщина стали на бік противників Росії. Одночасно зміцнів союз Німеччини й Австро-Угорщини, спрямований проти Росії. 7 жовтня 1879 р. була укладена таємна угода між обома державами, за якою вони зобов'язалися надати одна одній допомогу в разі нападу з боку Росії.

Після цього канцлер Німеччини О. Бісмарк спрямував свої зусилля, аби втягнути у союз Італію. Посваривши Італію з Францією з приводу захоплення Тунісу, німецька дипломатія досягла поставленої мети. 20 травня 1882 р. між Німеччиною й Австро-Угорщиною та Італією був укладений так званий Троїстий союз. Німеччина й Австро-Угорщина обіцяли Італії допомогу в разі війни із Францією. Надання військової допомоги передбачалося в будь-якому випадку, навіть якщо хтось із учасників був змушений воювати проти двох чи більше противників.

У результаті укладання Троїстого союзу в центрі Європи виникло військове угруповання держав на чолі з Німеччиною.

Одночасно відбувалося зближення позицій Франції і Росії. У липні 1891 р. пройшла демонстрація російсько-французької спільності — візит французького флоту до Кронштадту. Того ж року був укладений пакт про взаємні консультації у випадку загрози війни. У 1893 р. російська ескадра прибула до французького порту Тулон із відповіддю, і 27 грудня 1893 р. була підписана франко-російська військова конвенція, де передбачалася взаємодопомога обох держав у разі нападу з боку учасників Троїстого союзу.

Таким чином у Європі утворилися дві ворогуючі між собою коаліції. Хоча між союзниками по коаліції теж часто виникали суперечності, перед лицем загрози з боку ворожого табору вони відходили на другий план. Англія спочатку проводила політику маневрування між коаліціями, так звану «блискучу ізоляцію», але на початку XX ст. її стратегічні орієнтири змінилися. Втративши промислову перевагу над Німеччиною і дедалі глибше втягуючись

у виснажливе змагання з нею по гонці озброєнь, Англія потребувала союзників.

На початку XX ст. відбувається англо-французьке зближення, причинами якого стали англо-німецький та франко-німецький антагонізми. Англо-французька таємна угода була укладена в Лондоні 8 квітня 1904 р. Основний її зміст полягав у визнанні за Англією прав на Єгипет, за Францією — на Марокко.

У 1907 р. обидві сторони досягли компромісу з колоніальних проблем і уклали в серпні в Петербурзі договір про розмежування інтересів. Іран поділявся на російську та англійську сфери впливу, між якими проходила нейтральна зона. Афганістан визначався в зоні інтересів Англії. Цим договором і завершувалося формування Антанти. Трьохстороннього пакту між її учасниками не було укладено, він з'явився тільки на початку Першої світової війни.

Результатом оформлення двох ворогуючих коаліцій було посилення гонки озброєнь і спроби учасників обох союзів розколоти табори противника.

Міжнародні конфлікти на межі століть. Гонка озброєнь. Наприкінці XIX ст. великі держави розпочали боротьбу за перерозподіл світу. Міжнародні відносини позначені рядом воєн у різних частинах світу, що велися за перерозподіл колоній і сфер впливу. Навесні 1898 р. почалася війна між США та Іспанією. США захопили Філіппінські острови, о. Гуам, Пуерто-Рико і встановили протекторат над Кубою. У 1899-1902 рр. відбулася англо-бурська війна, яка закінчилася загарбанням Великобританією двох бурських республік у Південній Африці — Трансваалю й Оранжевої республіки. Російсько-японська 1904-1905 рр. велася за переділ території і сфер впливу на Далекому Сході.

У 1905-1906 рр. виник гострий конфлікт між Німеччиною і Францією за панування в Марокко. Німеччина прагнула скористатися захопленням Францією Марокко, щоб посварити англійців з французами й отримати свою частку від поділу цієї країни на сфери впливу. Імператор Німеччини Вільгельм II заявив, що Марокко має бути незалежною. Проте Великобританія підтримала Францію — Марокко лише формально залишалася незалежною, а фактично країна потрапила під контроль Франції. Протиріччя між Німеччиною з одного боку та Великобританією і Францією — з іншого загострилися.

Розділ. I. Світ на межі XIX-XX ст.

У 1908-1909 рр. вибухнула «Боснійська криза» між Росією та Австро-Угорщиною як наслідок анексії останньою Боснії та Герцеговини. Росія намагалася активним втручанням допомогти Сербії у протидії Австро-Угорщині. Однак у 1909 р. під тиском Німеччини Росія і Сербія змушені були піти на поступки. Німецько-австрійський блок отримав дипломатичну перемогу над Антантою, взявши реванш за Марокко. Результатом «Боснійської кризи» стало загострення суперечностей між союзниками — Італією та Австро-Угорщиною. У 1909 р. Італія укладає таємний договір з Росією, спрямований проти Австро-Угорщини. Фактично це означає розпад Троїстого союзу, хоч формально він продовжував існувати. У 1911 р. знову загострилося марокканське питання у зв'язку з повстанням проти султана. Німеччина направила до марокканських берегів крейсер «Берлін» і канонерку «Пантера». І знову на допомогу Франції виступила Великобританія. Погрожуючи Німеччині війною вона змусила останню відмовитись від втручання в марокканську проблему. Міжнародні кризи початку XX ст. супроводжувалися небаченою гонкою озброєнь. Кожен крок будь-якої держави у напрямку збільшення військової могутності викликав кроки у відповідь інших держав. Лише за 1909-1913 рр. Німеччина збільшила свої військові витрати майже на третину, що становило 50% всіх бюджетних асигнувань. Посилена підготовка до війни велася і країнами Антанти. Франція провела низку заходів з підвищення військово-промислового потенціалу. Загальні витрати на військові потреби були доведені до 40% державного бюджету (1914 р.). Було збільшено на 30% чисельність французької армії мирного часу. Військові витрати Великобританії також були значними.

Особливо бурхливо відбувалася гонка озброєнь на морі. У 1906 р. у Великобританії був закладений перший дредноут — великий лінійний корабель з потужною артилерією. Німеччина ще в 1906 р. розробила нову програму морських озброєнь з метою досягнути переваги над Британією. Хоча за іншими типами військових кораблів Великобританія значно випереджала Німеччину, змагання в будівництві дредноутів стривожило першу морську державу. Політики і військові діячі Великобританії заявили, що на кожний німецький дредноут вона побудує два своїх. Напередодні Першої світової війни в Британії вже було збудовано 20 дредноутів і закладено ще 12, а у Німеччині — 14 і 5 відповідно.

Посилено готувалася до війни і Росія. За допомогою французьких позик вона будувала стратегічні залізниці, збільшувала кадровий склад армії і флоту. За темпами переозброєння Росія значно відставала і від Німеччини, і від союзників. Військова програма була прийнята лише в 1913 р. і була розрахована аж до 1917 р.

Напередодні війни Німеччина зі своєю союзницею Австро-Угорщиною мали добре озброєну і краще підготовлену до війни армію, ніж французька чи російська. Німеччина встигла краще і швидше підготуватися до війни. Враховуючи, що співвідношення сил у 1914 р. склалося на її користь, вона шукала тільки привід для розв'язання війни.

1.5. Міжнародний робітничий та соціалістичний рух у другій половині XIX — на початку XX ст.

Промисловий переворот і завершення формування індустріального суспільства привело до корінних змін у соціальній структурі країн Європи та Північної Америки. Найчисельнішою групою населення стають наймані робітники, які, на відміну від селян і ремісників, не володіли засобами виробництва. Вони існували лише за рахунок продажу своєї робочої сили і були постійною жертвою економічних криз. Масовий робітничий рух був народжений прагненням забезпечити певні гарантії своєї соціальної стабільності. Ідеологією руху став соціалізм — вчення про модель справедливого суспільства, де буде досягнуто суцільної соціальної рівності людей. Щодо шляхів встановлення нового суспільства соціалісти поділялись на дві групи: 1) прихильники мирного (реформаторського) шляху; 2) прихильники насильницького (революційного) шляху. Перші теоретичні основи такого суспільства були зроблені англійським філософом Р. Оуеном та французькими філософами П. Фур'є і А. Сен-Сімоном. Згодом на цьому філософському ґрунті К. Маркс розробив теорію пролетарської революції та побудови нового комуністичного суспільства. Марксизм став основною ідеологією робітничого руху в другій половині XIX — на початку XX ст.

I Інтернаціонал. Інтернаціоналізація промислового виробництва в умовах формування індустріального суспільства створювала передумови для міжнародної солідаризації робітничого руху. Уже в середині XIX ст. робітники поряд із профспілками почали створю-

вати політичні організації. З метою налагодження зв'язків між представниками різних національних організацій було підготовлено проведення 28 вересня 1864 року в Лондоні установчих зборів Міжнародного товариства робітників, які згодом стали називати I Інтернаціоналом. До складу товариства увійшли представники британських тред-юніонів, французькі анархісти (прудоністи), італійські мадзіністи, представники німецького, польського, ірландського робітничих рухів. Керівним органом товариства була Генеральна рада, фактичним керівником якої став К. Маркс. Вищими органами цієї робітничої організації були конгреси Інтернаціоналу, між якими діяла Генеральна рада. Основним програмним документом I Інтернаціоналу був «Установчий маніфест», написаний К. Марксом. До I Інтернаціоналу приймалися організації різного типу і спрямування — профспілки, кооперативні об'єднання, політичні організації і т. п. Ці організації утворювали секції I Інтернаціоналу різного типу. I Інтернаціонал досить швидко перетворився на керівний міжнародний робітничий центр, а його програмні і тактичні засади стали основою для подальшого робітничого руху.

На початку 70-х рр. XIX ст. політично-економічне становище в Європі стабілізувалося. Робітники почали відходити від організованого I Інтернаціоналом робітничого руху. Після розгрому в 1871 р. Паризької комуни становище I Інтернаціоналу стало особливо тяжким. Уряди європейських країн усвідомили небезпеку соціалістичної ідеології, що ставила під загрозу існування державної влади і приватної власності. Було здійснено низку заходів проти соціалістів. Одночасно посилювався вплив на робітничий рух політичних організацій, які не приймали ідей I Інтернаціоналу (тред-юніони, анархісти, християнські організації). У країнах світу виникли робітничі організації, що намагалися обмежити боротьбу лише потребами національного пролетаріату, з'явилися самостійні національні робітничі партії. У зв'язку з тим, що організаційні структури перестали задовольняти робітничий соціалістичний рух, I Інтернаціонал у 1876 р. припинив своє існування.

II Інтернаціонал. Кінець XIX — початок XX ст. характеризується мирним розвитком робітничого руху. Проте умови праці залишалися тяжкими, робочий тиждень становив 70-72 години. I Посилення експлуатації внаслідок інтенсифікації виробництва, низький життєвий рівень, відсутність соціального законодавства

вимагали подальшої боротьби трудящих за свої права і свободи. Поглиблюється тенденція до міжнародної солідарності в робітничому русі під час подій у Чикаго (1886 р.), страйків шахтарів Руру (Німеччина) та докерів Лондона (1889 р.). Масовими організаціями у всіх індустріальних країнах стають робітничі і соціалістичні партії. Якщо на початку 70-х рр. робітнича партія існувала лише в Німеччині, то в другій половині 90-х рр. робітничі партії існували вже в 21 країні. Необхідність об'єднання соціалістичних та робітничих партій для координації своїх дій стала головною передумовою утворення II Інтернаціоналу.

14 липня 1889 р. у Парижі зібрався міжнародний соціалістичний конгрес. Рішення про створення нової міжнародної робітничої організації на зразок I Інтернаціоналу не було прийнято. Новий Інтернаціонал розвивався у вигляді періодичних інтернаціональних конгресів. Він поставив за мету своєї діяльності боротьбу за соціальні права трудящих, поліпшення умов життя. Конгрес прийняв рішення про щорічне проведення робітничих маніфестацій солідарності 1 травня — в роковини подій у Чикаго 1886 р.

Конгреси II Інтернаціоналу збиралися раз на два-три роки (всього їх відбулось 9) і розробляли конкретну програму боротьби за поліпшення становища трудящих. Діяльність II Інтернаціоналу свідчила про перетворення робітничого і соціалістичного руху на впливову політичну силу XIX — початку XX ст. Офіційною ідеологією II Інтернаціоналу став марксизм. Ті робітничі організації, які не визнавали марксизму, продовжували існувати за межами II Інтернаціоналу.

Проте подальше загострення соціальних протиріч призвело до ідейної боротьби у міжнародному соціалістичному русі з питань тактики, стратегії, теорії, оцінки нових явищ і процесів у економіці та державній політиці. У II Інтернаціоналі постійно виникали ідеї про необхідність переглянути (ревізувати) ідеї К. Маркса у відповідності з потребами часу. У кінці XIX ст. ідейні протиріччя в Європейській соціал-демократії набули непримиренного характеру і призвели до кризи в II Інтернаціоналі. На початку XX ст. утворилося дві течії: радикальна (революційна) і поміркована. Представники першої продовжували наполягати на необхідності революційної боротьби і побудові держави диктатури пролетаріату (В.Ульянов (Ленін)). Друга течія була більш поміркованою. Німецький соціал-демократ Е. Бернштейн дійшов висновку про

помилковість марксистського положення про подальше загострення класової боротьби та наявність передумов для побудови соціалістичного суспільства. Він твердив, що до соціалізму можна прийти шляхом державного регулювання товарно-ринкової економіки, реформуванням політичного суспільства легальними методами, через парламентську боротьбу. Ці висновки будуть підтверджені майбутнім.

Напередодні Першої світової війни II Інтернаціонал був впливовою політичною силою. Партії, що перебували під його впливом, об'єднували 10 млн осіб, кооперативи — 7 млн.

1.6. Національно-визвольна боротьба народів світу наприкінці XIX — на початку XX ст.

Оскільки відбувся територіальний поділ світу, то практично всі країни Азії та Африки стали колоніями чи напівколоніями. У Латинській Америці більшість країн знаходилася в економічній і політичній залежності від передових індустріальних держав. Однак народи колоній і напівколоній не бажали миритися з пануванням імперіалістичних держав, що спиралося у цих країнах на відсталі феодальні порядки. Ідеологом національно-визвольних рухів у залежних країнах стала переважно національна інтелігенція, що усвідомила необхідність боротьби за незалежність і демократичне перетворення. Вони намагалися пристосувати до умов своїх країн передовий досвід європейських народів. Оголошена ними національно-визвольна боротьба в різних регіонах світу мала свої особливості. У Китаї вона проходила під гаслом боротьби із західним впливом. В Індії національні сили боролися проти порушення колонізаторами національних традицій, за створення нової сучасної держави за умови широкого використання європейського досвіду. В Ірані та Туреччині боротьба проти європейського колоніалізму проходила одночасно з вимогами відновлення ісламських традицій. У Латинській Америці визвольна боротьба зводилася до створення власних національно-культурних основ ефективного економічного і соціально-політичного розвитку.

У національно-визвольному русі визначалися дві основні течії — ліберально-реформаторська та радикальна. Ліберально-реформаторська течія не виходила за межі поміркованого реформізму: вона виступала за розвиток національної

промисловості, проведення соціальних реформ, усунення іноземного впливу, реформи державних і господарських структур, модернізацію армії та інше. У здійсненні цих реформ національна буржуазія сподівалася на сприяння з боку європейських держав. Радикальна течія вбачала своїм ідеалом республіку і конституційний устрій. У Китаї вона була представлена Сунь Ятсеном, в Індії — Талаком, в Османській імперії — Мустафою Кемалем. У багатьох країнах Сходу існував так званий «третій фронт» — стихійні виступи народних мас проти колонізаторів і феодальних порядків. В Азії на початку ХХ ст. відбувається кілька національно-визвольних антифеодальних революцій.

Найбільшою революцією була Сінхайська революція в Китаї 1911-1913 рр. Можна виділити наступні причини революції: по-перше, панування іноземного імперіалізму гальмувало розвиток національної промисловості і національного капіталізму. По-друге, феодальний устрій, що насаджувався цінською династією імператорів, прогнів і не давав простору для розвитку Китаю. Китай був фактично напівколонією, хоча формально зберігав незалежність. У країні виникає низка революційних організацій. Серед них найсильнішою був «Союз китайського відродження» на чолі з Хуан Сіном. Провідником національно-визвольного руху виступає демократичне крило національної буржуазії, що прагнуло повалити цінську династію і вирішити аграрне питання.

Улітку 1905 р. майбутній лідер національно-визвольного руху Сунь Ятсен об'єднує кілька революційних організацій, зокрема й «Союз китайського відродження» в «Об'єднану революційну лігу Китаю» (Тун-минхой). Програма «Об'єднаної ліги» передбачала вигнання манчжурів, визволення Китаю, встановлення республіки та націоналізацію земель. Сунь Ятсен висуває так звані «три народні принципи»: націоналізм, народовладдя, народний добробут, завдяки яким, на його думку, Китай обмине капіталізм і буде просуватися до соціалізму.

Правлячі кола в умовах посилення опозиційного руху намагалися маневрувати. У 1906 р. був утворений урядовий комітет на чолі з політиком ліберального напрямку Юань Шікаєм для розробки конституції. Здійснювалася модернізація освіти, було відкрито низку шкіл з європейською системою навчання, скасовувалися привілеї для вихідців з Манчжурії.

Розділ. I. Світ на межі XIX-XX ст.

Однак у 1908 р. на престолі опинився трьохрічний Пу І і до влади прийшли реакційні сили, які усунули Юань Шікаю та лібералів від неї. Проте революційні виступи проти феодально-монархічного режиму продовжувалися. У 1910 р. та в 1911 р. відбулися підготовані «Об'єднаною лігою» повстання революційних військ у Іанчжоу. Хоча вони були придушені, того ж 1911 р. почався новий виступ, який вважається початком так званої Сінхайської революції (сінхай — назва року за китайським календарем).

10 жовтня 1911 р. в Учані знову повстали війська. Наступного дня тут було проголошено утворення Китайської республіки. Революційний уряд очолив Хуан Сін. Повсталих підтримало населення 15 провінцій.

Рятуючи імперію, правляча верхівка знову звернулася за допомогою до Юань Шікаю, якого призначили прем'єр-міністром і головнокомандуючим. Зміцнивши свою владу, Юань Пікай примусив піти у відставку регента малолітнього імператора Узай Лі.

Революційні провінції зібрали у Нанкіні конференцію. Вона проголосила себе національними зборами й обрала тимчасовим президентом Китаю Сунь Ятсена. На початку 1912 р. перевага сил переходить на бік Юань Шікаю. 12 лютого 1912 р. малолітній Пу І зрікся престолу, таким чином Юань Шікай закріпив свій успіх. Не визнаний іноземними державами Сунь Ятсен 14 лютого подав у відставку. Наступного дня національні збори обрали Юань Шікаю президентом. У березні 1912 р. приймається Конституція Китайської республіки. Вона проголошує політичні права: свободу громадян, відповідальність уряду перед парламентом.

Однак Юань Шікай спромігся перенести засідання національних зборів з Нанкіна до Пекіна, де його влада була могутнішою. Його позиції зміцнювалися, натомість слабкішим ставало революційне крило. Сунь Ятсен створює в серпні 1912 р. на основі «Об'єднаної ліги» та інших революційних організацій гоміндан (національну партію). Хоча на виборах до парламенту 1913 р. гоміндан отримав більшість, Юань Шікай не бажав допускати його до влади. Висунутого гомінданом у прем'єр-міністри Сун Цзяоженя було вбито за таємним наказом Юань Шікаю.

У відповідь Сунь Ятсен зажадав відставки Юань Шікаю і закликав народ до нової революції. Революційні війська у Південному Китаї повстали у травні 1913 р. Однак до серпня вони зазнали

поразки і Сунь Ятсен змушений був залишити Китай. Юань Шікай заборонив діяльність гоміньдану, розпустив парламент і отримав фактично диктаторські повноваження. Юань Шікай активно підтримували імперіалістичні держави.

Найважливішим підсумком революції була ліквідація Манчжурської династії, встановлення республіки. Однак панування іноземного імперіалізму зберігалось, як зберігався і феодалізм.

Індія. Наприкінці XIX ст. починається розвиток нового етапу національно-визвольного руху, лідером якого став індійський національний конгрес (ІНК), утворений 1885 р. Помірковані діячі ІНК погоджувалися на автономію в складі Британської імперії, а радикально налаштовані боролися за повну незалежність країни. Одночасно було створено Мусульманську лігу, яка захищала інтереси мусульман Індії.

Поштовхом до розгортання національно-визвольного руху стало рішення віце-короля Д. Керзона про поділ Бенгалії на дві частини. У відповідь на ці дії по всій країні розпочався рух «свадеші» (своє виробництво) — бойкот британських товарів. У 1907 р. він переріс у рух «свараджі» (самоврядування). Кульмінацією став загальний політичний страйк у Бомбеї (липень 1908 р.) на підтримку Б.Г. Тілака — лідера ІНК. Бомбейський страйк змусив колоніальну владу піти на поступки: при віце-королеві створювалися законодавчі ради, в 1911 р. скасовано рішення про поділ Бенгалії і перенесено столицю з Калькутти в Делі.

Іранська революція 1905-1911 рр. На початку XX ст. Іран потрапив в економічну і політичну залежність від Великобританії та Росії але зберігав своє правління — владу шаха. Шахська адміністрація захищала інтереси найконсервативніших сил у суспільстві. Особливістю Ірану залишається глибокий конфлікт між світською і духовною владами: шиїтське населення не визнавало владу шаха.

Революція почалася у грудні 1905 р. масовими мітингами і демонстраціями в Тегерані. Учасники вимагали створення ісламського шаріатського суду, прийняття конституції, обрання меджлису (парламенту). Шах змушений був піти на поступки, проголосивши реформи і створення конституційної монархії. Народні маси створили органи революційної влади (енджумени) на місцях. У квітні 1907 р. поширюється рух моджахедів — борців за віру,

ідею, справедливість; вони формували збройні загони федаїв. Громадянська війна привела до падіння влади шаха Мухаммеда Алі (1909 р.). Новий шах Ахмед скликав другий меджліс, відновив конституцію, але закріпити завоювання революції йому не вдалося. Наприкінці 1911 р. російські та британські війська придушили її остаточно — меджліс і енджумени розпущено, газети закрито тощо. Незважаючи на поразку революції, в Ірані збереглася конституція.

Младотурецька революція 1908-1909 рр. Туреччина впродовж століть зазнавала європейських впливів. На початку XX ст. це була величезна імперія, що мала володіння в Європі, Азії, Африці. У країні діяла конституція (1876 р.), султаном був Абдул-Хамід II (1876-1909 рр.). На піднесення національно-визвольного руху в Османській імперії вплинули революції в Росії та Ірані.

У липні 1908 р. розпочалося повстання військових частин, розташованих у Македонії. Виступ організували молоді офіцери з товариства «Єднання і прогрес». Султан змушений був скликати парламент і відновити дію конституції. У квітні 1909 р. султан, використовуючи нерішучість младотурків, учинив заколот. Після придушення заколоту младотурки замінили Абдул-Хаміда на його брата Мехмеда V й самі почали керувати країною. Вони провели деякі реформи: реорганізували армію та поліцію. Для зміцнення влади младотурки добивались позик у імперіалістичних держав, роздавали іноземцям концесії, пішли на зближення з Німеччиною. Младотурки керувалися ідеєю «пантюркізму» — збереження єдиної і неподільної Османської імперії, жорстоко придушували страйковий рух робітників, антитурецькі повстання народів.

Младотурецька революція залучила до влади верхівку буржуазії та інтелігенції, сприяла капіталістичному розвитку країни.

У Латинській Америці в цей період також посилюється національно-визвольний рух. Більшість латиноамериканських країн знаходилися ще в початковій стадії капіталістичного розвитку з переважанням феодальних відносин, їхнє господарство було підпорядковане інтересам імперіалістичних держав, серед яких головну роль починають відігравати США. У низці країн національна буржуазія, незадоволена існуючим ладом, очолює боротьбу з феодалізмом, відсталістю і всевладдям імперіалістичних держав. Найбільш характерною щодо цього була революція 1910-1917 рр. у Мексиці.

її причинами стали глибока криза в аграрних відносинах, що набрала особливої гостроти у період реакційної поміщицької диктатури Порфіріо Діаса (1877-1911 рр.) та панування іноземного капіталу, що мав виключні привілеї на експлуатацію надр Мексики, будівництво залізниць, організацію плантацій технічних культур тощо.

Ще до початку революції у Мексиці діяли селянські партизанські загони: на півдні — на чолі з Еміліо Салатою, на півночі — під керівництвом Франциско Вільї.

У революції, що почалася у жовтні 1910р., взяли участь широкі верстви селянства, національна буржуазія, робітники, частина поміщиків. Повстання проти диктатури очолив лідер ліберальної буржуазії Мадеро. У травні 1911 р. диктатура Діаса була повалена, до влади прийшов буржуазно-демократичний уряд Мадеро. Нова влада намагалася дещо обмежити вплив іноземного капіталу на мексиканську економіку. Однак у лютому 1913 р. реакційні кола за підтримки ззовні здійснили заколот, у результаті якого встановила диктатура генерала Уерти. Проти нового диктатора продовжували боротьбу селяни на чолі з Салатою та Вільєю. Новий лідер ліберальної буржуазії Карранса очолив повстання і закликав до відновлення демократичного устрою. США відкрито втрутилися у мексиканські події, висадивши у квітні 1914 р. десант у Веракрусі. Однак це не змогло зупинити наступу революційних сил. Вони скинули в липні 1914 р. диктатуру, але тепер загострилися суперечності між основними учасниками цієї боротьби. Селяни вимагали знищення поміщицького землеволодіння, наділення землею на справедливій основі. У серпні сторони вступають у відкритий конфлікт, в якому перемагає Карранса. Зазнала невдачі нова спроба втручання в мексиканські події з боку США у 1916 р. У грудні 1916 р. — лютому 1917 р. скликані законодавчі збори виробили конституцію Мексики. Згідно з конституцією, земля та її надра оголошувалися надбанням нації, різко обмежувалися права іноземців на користування природними ресурсами. Держава конфіскувала все майно церкви. Передбачався частковий поділ поміщицьких садіб, 8-годинний робочий день, мінімальний рівень заробітної плати, громадяни набули право створювати профспілки і проводити страйки.

Прийняття конституції знаменувало перемогу революції, яка завдала серйозного удару феодальному землеволодінню,

католицькій церкві, послабила позиції іноземних монополій, створила сприятливіші умови для розвитку капіталізму у Мексиці. ()днак революція не була завершеною, оскільки вона не знищила повністю феодальні пережитки.

Опір колоніальним експансіям імперіалістичних держав наростав і на **Африканському континенті**. Великобританія утверджувалася у **Південній Африці**, що викликало опір з боку місцевого населення. Протягом 1877-79 рр. були захоплені Трансвааль, Чулуленд. Зулуси вчинили запеклий опір, але були розгромлені. Піри, які жили в Трансваалі, в 1881 р. у результаті збройної боротьби домоглися визнання своєї незалежності.

У 90-х рр. XIX ст. напружену боротьбу проти проникнення англійських колонізаторів до Бечуаналенду вели племена матабеле та машона. Однак до 1899 р. Британська імперія міцно утвердилася на Півдні Африки й оточила з усіх боків своїми володіннями бурські республіки Трансвааль та Оранжеву республіку. У результаті англо-бурської війни 1899-1902 рр. вони були остаточно загарбані. У 1910 р. тут було створено британський домініон — Південно-Африканський Союз.

Одночасно Британська імперія встановлює панування у Північній Африці. У 1882 р. було окуповано Єгипет. У Судані проти колонізаторів почалося повстання, яке очолив Мухамед Ахмед, проголосивши себе «махді» — тобто «посланцем від бога для відновлення істинної віри». Кількість його послідовників-махдістів невпинно зростала. У 1885 р. повсталі прогнали британські війська із Судану. На його території виникла махдістська держава, що проіснувала більше десяти років. У 1898 р. англійська армія знову рушила з Єгипту на Судан, прокладаючи одночасно вздовж Нілу залізницю. У битві під Омдурманом, де вперше були використані кулемети «максим», махдісти були розгромлені. Судан став частиною Британської імперії.

Італійський імперіалізм прагнув захопити колонії у **Північно-Східній Африці**, передусім Ефіопію. Правитель Ефіопії Менелік II 1889 року уклав з італійцями Уччіальський мирний договір, за яким отримував партію зброї в обмін на низку територіальних поступок. Однак усі спроби Італії нав'язати Ефіопії протекторат Менелік II відкинув. У 1895 р. італійські війська вирушили проти Ефіопської держави. Усе населення країни об'єдналося для боротьби проти

агресії. У 1896 р. у битві при Адуа італійські війська були розгромлені. Італія вимушена була визнати незалежність Ефіопії.

Отже, вся Африка була захоплена імперіалістичними державами, за винятком Ефіопії. Ліберія, що була формально незалежною, фактично знаходилася під контролем США.

Але боротьба африканських народів проти колонізаторів не припинялась і після їхньої окупації. У Сомалі двадцять років тривала партизанська війна проти англійських та італійських імперіалістів у вигляді «джихаду» — тобто «священої війни проти невірних», яку очолив Мухамед Абдалла Хасан.

У Німецькій **Південно-Західній Африці** 1904 р. повстали племена гереро та готентоти. Їх очолювали талановиті вожді Магареро, Вітбой, Моренга. З допомогою англійців німецькі колонізатори з великими труднощами придушили повстання.

Одночасно в Африці виникають перші політичні організації, створені представниками африканської інтелігенції. У 1912 р. кілька політичних організацій створили Африканський національний конгрес. Значний вплив на визвольну боротьбу африканського населення мали ідеї Махатми Ганді, який очолив у 1906 р. компанію громадської непокори індійців на Півдні Африки.

1.7. Перша світова війна 1914-1918 рр.

Перша світова війна була закономірним результатом загострення суперечностей між найбільшими індустріальними державами. Головним був англо-німецький економічний, військово-морський і колоніальний антагонізм. Німеччина, яка мала могутній військовий і економічний потенціал, прагнула до світового лідерства, не задовольняючись існуючим з кінця XIX ст. розподілом сфер впливу. Особливої гостроти інтереси Німеччини та Великобританії зіткнулися в Африці, Східній Азії та на Близькому Сході. Обидві держави вели боротьбу за панування на морях, нарощуючи військово-морські сили. Великобританія прагнула якомога раніше знищити німецький флот і зберегти за собою становище першої морської держави світу. Франко-німецькі суперечності були наслідком франко-пруської війни 1870-1871 рр. Розуміючи, що Франція не погодиться із втратою Ельзасу і Лотарингії, Німеччина прагнула завдати їй нового удару. На початку XX ст. загострилися також суперечності між Німеччиною, Росією та Австро-

Угорщиною. Росію непокоїла політика Німеччини на Балканах та економічне зростання. Австро-Угорщина готувалася захопити Сербію, Росія прагнула зберегти і розширити свій політичний вплив на Балканах, захопити чорноморські протоки і Константинополь, Західну Україну. На межі XIX—XX ст. все частіше виникали суперечності між Німеччиною та США з колоніальних питань в Африці, Південно-Східній Азії, Латинській Америці.

На початку XX ст. у світі загострилися численні міжнаціональні та соціальні конфлікти. Імперіалістичні держави-суперниці всіляко роздмухували їх, втручаючись у внутрішні справи інших країн і намагаючись здобути для себе економічні і політичні вигоди.

Розвиток науково-технічного прогресу привів до появи на початку XX ст. нових, більш могутніх і досконалих засобів знищення людей. Розпочалася гонка озброєнь, на якій наживалися військові монополії. Одночасно відбувалася мілітаризація духу і свідомості величезних мас людей. Для цього використовувалися всі доступні засоби пропаганди. Найбільш відвертою пропаганда мілітаризму проводилася у Німеччині і була відображена в діях пангерманізму. Ніхто з керівників великих держав, заклопотаних суперництвом між собою, не міг уявити собі справжніх масштабів і наслідків майбутньої війни. На початку червня 1914 р. Німеччина та Австро-Угорщина дійшли висновку, що настав найбільш сприятливий момент для початку війни. Великобританія активно підтримувала в них ілюзію, що в майбутній війні вона залишиться нейтральною державою, а вони будуть мати своїми противниками лише дві великі держави — Росію та Францію. Для початку конфлікту потрібен був лише привід.

Безпосереднім приводом до розв'язання Першої світової війни стало вбивство 28 червня 1914 р. у боснійському місті Сараєво сербським націоналістом Г. Принципом спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини. Австро-Угорщина зі згоди Німеччини звинуватила Сербію і надіслала їй ультиматум, в якому містилися приречені на невиконання умови. І хоч його в цілому було прийнято, Австро-Угорщина оголосила 28 липня війну Сербії. Росія як гарант незалежності Сербії розпочала загальну мобілізацію, і вже 1 серпня Німеччина оголошує їй війну. У відповідь у війну вступає Франція (3 серпня) і нарешті Великобританія (4 серпня).

З самого початку війни участь в ній взяли найбільші держави Європи, і поступово до конфлікту втягувалися нові держави. 23 серпня 1914 р. на боці Антанти виступила Японія, яка скористалася сприятливими умовами для захоплення німецьких володінь на Далекому Сході (фортеця Циндао, Маршалові, Каролінські та Маріанські о-ви). На другий день війни Туреччина підписала договір з Німеччиною і пропустила її кораблі в Чорне море. Після обстрілу турецьким флотом чорноморських портів Росії остання оголосила в листопаді 1914 р. війну Туреччині.

Таким чином війна стала світовою. Поступово в неї було втягнуто 36 держав світу з населенням понад 1,5 млрд осіб (75% населення світу). У збройні сили воюючих країн було мобілізовано понад 73 млн осіб. Перша світова війна велася в багатьох регіонах світу. Утворилося близько 20 фронтів, проте основними були Західноєвропейський, де німецькі війська вели боротьбу проти франко-англійських військ, та Східноєвропейський, де російські війська протистояли австро-угорським і німецьким військам. Другорядними залишалися Балканський, Закавказький, Італійський, Месопотамський та інші фронти.

Німеччина з початку війни розгортає активні наступальні дії на Західному фронті. Порушивши нейтралітет Бельгії, німецькі війська рушили в наступ на Північну Францію, виконуючи «план Шліффена». Планувалося розгромити Францію ще до того, як Росія зосередить війська для контрудару. На кінець серпня німці підійшли до Парижу і французький уряд залишив столицю. У Берліні вважали, що перемога близько. Проте російські війська на прохання союзників розпочали наступ у Східній Пруссії. Німецьке командування вимушене було перекинути на Східний фронт значні сили для нейтралізації російського наступу. Через неузгодженість дій російська армія зазнала поразки біля Мазурських озер і була витіснена зі Східної Пруссії. Італія відмовилася виступити на боці Німеччини і оголосила нейтралітет.

Німці не змогли через брак сил захопити Париж. На початок вересня вони досягли р. Марни, але втратили темп наступальної операції. 5 вересня розпочалася битва на р. Марні, в якій з обох сторін брали участь до 2 млн осіб. Французькі війська перейшли в наступ і відтіснили противника до р. Ен. Німецький стратегічний

м. іаї «бліцкригу» на Заході зазнав краху Війна набула затяжного характеру.

На Східному фронті у Галичині російські війська завдали поразки австро-угорським арміям, відкинувши їх за Карпати і до Кракова. Німеччина змушена була перекинути в Галичину війська для підтримки союзника. Проте наступ на Варшаву зазнав поразки. У цей же час австро-угорські війська були вигнані з Сербії.

І на кінець 1914 р. на всіх фронтах битви в основному закінчилися на користь Антанти. Англійські, французькі та японські війська захопили майже всі німецькі колонії в Африці і на Далекому Сході.

У 1915 р. головні воєнні дії велися на Східному фронті. Німеччина та її союзники спрямували основний удар проти Росії, розраховуючи завдати їй поразки та примусити укласти сепаратний мир. У результаті весняного наступу російські війська завдали нових поразок Австро-Угорщині в Карпатах, заволоділи карпатськими перевалами і здобули фортецю Перемишль. Німецьке командування перекинуло на Схід значні сили і 2 травня 1915 р. розпочало наступ проти російських військ. У результаті п'ятимісячних боїв росіяни залишили всю Галичину, Буковину, Польщу, Литву, частину Волині та Латвії. Наприкінці вересня російська армія зупинила просування противника. На Східному фронті встановилася позиційна війна. Німецькому командуванню не вдалося досягти головної мети наступу — розгрому російської армії та ліквідації Східного фронту.

На Західному фронті суттєвих змін не відбулося. Німецьким військам вдалося відбити наступ Антанти в Шампані, Фландрії та Артуа. Навесні 1915 р. Німеччина вперше в історії воєн використала біля м. Іпр отруйні гази, але мала лише тактичний успіх. Того ж року Німеччина спробувала завдати вирішального удару по Великобританії. Вона вперше почала широко використовувати підводні човни, щоб здійснити блокаду Британських островів, проте бажаного успіху не мала. На дипломатичному фронті Німеччина також зазнала невдач. Колишній союзник за Троїстою угодою, Італія в 1915 р. остаточно перейшла на бік Антанти і 23 травня вступила у війну проти Німеччини та Австро-Угорщини. На новому Італійському фронті кілька наступів італійських військ були безрезультатними. У жовтні 1915 р. у війну проти Антанти вступила

Болгарія, внаслідок чого утворився Четверний союз. У жовтні 1915 р. проти Сербії почався спільний наступ німецької, австро-угорської та болгарської армій. Незважаючи на героїчний опір, сербські війська були розгромлені, а їх рештки евакуйовані флотом союзників на острів Корфу. Того ж року англо-французький десант висадився на Галліполійському півострові для встановлення контролю над чорноморськими протоками. Однак несприятливий розвиток операції змусив союзників евакуюватися.

У 1916 р. Німеччина знову переносить центр військових зусиль на Західний фронт. За розробленим німецьким командуванням планом генеральний наступ мав здійснюватися на фортецю Верден, яка вважалася «воротами Парижа». Тут німці сподівалися завдати остаточної поразки Франції. Однак Німеччина переоцінила свої сили. На цей час Англія та Франція мобілізували значні військові сили, що переважали німецькі. Країни Антанти дійшли згоди про координацію бойових дій у майбутньому.

21 лютого 1916 р. біля Вердена на десятикілометровому фронті 12 німецьких дивізій атакували французькі укріплення. Верденська битва тривала до грудня 1916 р. і увійшла в історію як «Верденська м'ясорубка». Вона була найбільш запеклою і тривалою битвою Першої світової війни. Оволодіти Верденом і прорвати фронт німецькі війська так і не змогли. Втрати кожної зі сторін перевищували 300 тис. осіб.

У відповідь на верденський наступ німців командування Антанти підготувало влітку 1916 р. велику наступальну операцію на р. Сомма. Наступ розпочався 1 липня і тривав до кінця листопада. У вересні 1916 р. англійські війська вперше в історії воєн застосували танки. Проте серйозного успіху союзники не досягли — прорвати фронт не вдалося. Втрати в ході битви виявилися ще значнішими, ніж під Верденом — понад 1 млн солдат і офіцерів. Незважаючи на безрезультатність наступу союзних армій, битва на р. Соммі засвідчила військово-технічну перевагу Антанти і похитнула віру правлячих кіл Німеччини в перемогу.

Більш успішним був наступ російських військ Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова, розпочатий 3 червня 1916 р. У результаті «Брусилівського прориву» росіяни оволоділи Луцьком, Чернівцями, захопили частину Галичини, увійшли в Карпати. Проте незадовільний стан комунікацій,

нестача резервів і воєнних припасів не дали змоги просуватися вперед. Австрійсько-угорські війська втратили більше 1 млн осіб, з них лише полонених — 450 тис. чоловік. Щоб врятувати союзника від краху німецьке командування перекинуло на Східний фронт свої війська з інших фронтів.

У складному становищі опинилася італійська армія, яка в травні 1916 р. зазнала поразки біля Трентіно від австрійсько-угорських військ. Після успіхів російських військ, 28 серпня 1916 р. у війну на боці Антанти наважилася вступити Румунія. (Іюзники обіцяли Румунії у разі перемоги території Австро-Угорщини, заселені румунами (Трансільванію, Банат та ін.). Однак дуже слабка румунська армія швидко зазнала поразки. Майже всю Румунію, включаючи Бухарест і нафтові родовища захопив противник. Російській армії довелося спішно рятувати нового союзника від повного розгрому і продовжувати лінію свого Східного фронту ще на 500 км аж до Чорного моря.

Німецькі правлячі кола вирішили перейти до оборони з метою ізоляції держав Антанти від їхніх колоній і США розпочали широкомасштабну підводну війну. 31 травня — 1 червня 1916 р. біля берегів Ютландського півострова відбулася морська битва англійського і німецького військових флотів. Це була найбільша битва за всю історію воєн, у ній брало участь майже 300 кораблів основних класів з обох сторін. Німецький військово-морський флот зазнав менших втрат, але не зміг прорвати блокаду англійського флоту і змушений був повернутися на свої бази. Економічне становище Німеччини та її союзників погіршувалося набагато швидше, ніж країн Антанти (за винятком Росії). Усюди загострювалися соціальні суперечності, посилювався страйковий рух тощо.

У грудні 1916 р. Німеччина та її союзники запропонували державам Антанти розпочати мирні переговори. Заяву про бажання припинити війну зробили США. Проте Антанта відмовилася від переговорів, звинувативши у розв'язанні війни Німеччину. Відмова була використана Німеччиною як привід до загострення методів ведення війни — з 1 лютого 1917 р. розпочалася необмежена підводна війна проти флотів Антанти та їх союзників. У відповідь на цю заяву США розірвали з Німеччиною дипломатичні відносини, а 6 квітня 1917 р. оголосили їй війну. Приводом до цього

були численні напади німецьких підводних човнів на американські кораблі, а також перехоплена німецька телеграма до президента Мексики з пропозицією союзу проти США. Правлячі кола США побоювалися ослаблення Антанти в результаті можливого виходу Росії з війни після Лютневої революції 1917 р., однак найголовнішим мотивом для американського уряду був намір утвердити лідерство США на міжнародній арені.

У 1917 р. запланований Антантою одночасний генеральний наступ на всіх фронтах не відбувся. Нові спроби наступу союзників на Західному фронті у районі м. Реймс та Іпр закінчилися безрезультатно. У червні 1917 р. у Росії Тимчасовий уряд теж здійснив невдалу спробу наступу проти німецько-австрійських військ у Галичині. Лише на Близькому Сході Антанта досягла певних успіхів. У березні 1917 р. англійські війська зайняли Багдад, восени розпочали наступ у Палестині і в грудні захопили Єрусалим. У жовтні цього ж року італійські війська зазнали катастрофічної поразки біля Капоретто. Від капітуляції Італію врятували 12 англо-французьких дивізій, що були перекинуті через Альпи на Італійський фронт. На кінець 1917 р. союзники не досягли значних успіхів на фронтах. Кровопротитні бої тривали на всіх фронтах Першої світової війни.

У грудні 1917 р. радянський уряд Росії розпочав мирні переговори з Німеччиною та її союзниками, що завершилися 3 березня 1918 р. підписанням Брестського мирного договору. Ціною великих поступок Росія вийшла зі світової війни. У травні 1918 р. Румунія підписала з Четверним союзом мир і також припинила воєнні дії. У січні 1918 р. президент США В. Вільсон виступив з миротворчими пропозиціями («14 пунктів»), в яких засуджував несправедливі війни, національний гніт, таємну дипломатію, пропонував створити міжнародну організацію, яка могла б забезпечити післявоєнний мир. Під прикриттям пацифістських гасел США та держави Антанти продовжували добиватися здійснення головної військової мети.

Німецьке командування навесні 1918 р. спробувало розгромити англо-французькі війська до прибуття в Європу американських армій. На Західний фронт були перекинуті війська зі Східного фронту. Проте становище країн Четверного союзу було тяжким: населення голодувало, бракувало сировини, впала продуктивність праці, розпочалися виступи проти війни. 21 березня 1918 р. почався

попий німецький наступ на Західний фронт. До липня ціною великих втрат німецькі війська прорвали фронт і просунулися вперед. Йопи знову вийшли на р. Марну, підійшли за 70 км до Парижа і змогли навіть обстрілювати місто з далекобійних гармат. Проте вони не досягли головної мети — розгрому військ Антанти. Резерви І її меччини були вичерпані, й ініціатива перейшла до Антанти.

18 липня 1918 р. союзники перейшли у контрнаступ, прорвали фронт противника та звільнили значну територію. Незабаром Четверний союз вступив у період своєї агонії. Антанта намагалася остаточно розгромити своїх противників і продиктувати умови миру. 15 вересня англо-французькі війська розпочали наступ на Балканах і розгромили болгарську армію. 29 вересня 1918 р. унаслідок поразок на фронті і революційних повстань Болгарія була вимушена вийти з війни. У жовтні держави Антанти завдали поразки турецькій армії в Палестині та Сирії. 30 жовтня капітулювала й Османська імперія. Після наступу на Італійському та Балканських фронтах 28 жовтня командування австро-угорської армії запросило перемир'я, а 3 листопада підписала капітуляцію. Становище Німеччини після капітуляції всіх союзників стало цілком безнадійним, хоча німецький уряд усіяко намагався уникнути остаточного розгрому. 3 листопада в Німеччині почалася революція і новий уряд поспішив укласти перемир'я. На світанку 11 листопада 1918 р. в Комп'єнському лісі, в вагоні маршала Ф. Фоша було підписано перемир'я між Німеччиною і державами Антанти.

Згідно з умовами перемир'я Німеччина зобов'язувалася звільнити захоплені нею територію Франції, Бельгії і Люксембургу, а також Ельзас-Лотарингію, вивести війська з території Австро-Угорщини, Туреччини, Румунії, звільнити лівий берег р. Рейну. Вона погоджувалася анулювати Брестський і Бухарестський договори, передавала союзникам велику кількість військового спорядження та інше.

Перша світова війна 1914-1918 рр. стала гігантською трагедією для народів світу. Людські втрати в ній становили понад 10 млн осіб, вона поглинула в середньому третину національного багатства головних держав-учасниць війни. Майже 4,5 років військових дій призвели до розорення економіки, зруйнування господарських зв'язків переважної більшості європейських держав. Лише СІЛА змогли зміцнити своє економічне становище, перетворившись у найбагатшу країну світу.